

आनन्दाश्रमसंस्कृतप्रन्थानिः ।

अन्याङ्कः १२६ ।

परमेश्वरकृतकर्मदीपिकाख्यव्याख्यासंवलितं

श्रीभास्कराचार्यप्रणीतं

महाभास्करीयम् ।

तदिदम्

आपटेकुलोत्पन्नेन दक्षाञ्जेष्मूनुना वलवन्तरायेण

आनन्दाश्रमस्थपण्डितानां भाहाटयेन

संशोधितम् ।

एतच्च

रावबहादुर इत्युपपदधारिभिः

गंगाधर बापूराव काळे

जे. पी. इत्येतैः

पुण्याख्यपत्तने

श्रीमन् 'महादेव चिमणाजी आपटे' इत्यभिधेय-
महाभागप्रतिष्ठापिते

आनन्दाश्रमसुद्दण्डालये —

आयसाक्षरैर्मुद्रायित्वा

प्रकाशितम् ।

शालिवाहनशकाब्दाः १८६६ ।

स्त्रिस्ताब्दाः १९४५ ।

(अस्य सर्वेऽधिकारा राजशासनानुसारेण स्वायत्तीकृताः) ।

मूल्यं सपादो रूपकः (१०४) ।

प्रथमावृत्तौ पुस्तकानि (२५०) ।

महाभास्करीयम् ।

(परमेश्वरकृतकर्मदीपिकाव्याख्यासहितम्) ।

अध्यायः ।	अध्यायनामाने ।	स्तोकाः ।	पृष्ठाङ्काः ।
प्रथमः	मध्यमाधिकारः	५१	१
द्वितीयः	स्पष्टाधिकारः	१०	१८
तृतीयः	त्रिप्रभ्राध्यायः	७४	२८
चतुर्थः	स्फुटावीधिः	६४	३९
पञ्चमः	ग्रहणाध्यायः	७४	५३
षष्ठः	दर्शनसंस्कारादिः	६०	६८
सप्तमः	युग्मगण्डादिः	३५	८१
अष्टमः	तिथ्याम्यनादिः	२७	८६

श्रीशंकरः शरणम् ।

अथ पण्डितोत्तंसा आनन्दाश्रमप्रणायिनः, महेतस्प्रमोदस्थानं बत्सरेश्वरस-
चार्यकृत 'कर्मदीपिका' मासकृत्पात्प्राप्तिं महाभास्करीयग्रन्थरसं श्रीमतौ
पाणिपट्टवं समलंकृतुं इतः प्रेष्यते इति ।

अस्तिन्द्रन्थरत्ने प्राधान्येन ज्योतिर्गणितविषयः प्रतिपादितः । भास्कराचार्य-
साहश्यात् केचन एवं संदिहीरन् यत् सिद्धान्तशिरोमणिकर्ता भास्कराचार्य एव
ग्रन्थस्यास्य प्रणोदेति । परं महाभास्करीयप्रणेता भास्कराचार्यस्तु प्रागुक्तभास्करा-
चार्याच्चिनान्तं भिजः । शिरोमणिकर्ता भास्कराचार्यः * १०७२ तमे
शालिवाहनवर्द्धे भारतवर्द्धे निजसद्गावेन अडमकार्षीत् । अयं महाभास्करीचकारस्तु
भास्कराचार्यः + ४४४ तमेऽव्ये भारतवर्द्धे मण्डलामास ।

तत्राऽऽद्वौ ज्योतिःशास्त्रीयग्रन्थप्रणेतृणां वावदुद्दिवलोदयं कालानुक्रमेण संक्षेप-
यत एतिष्ठं बक्तुमभिलषामः । तत्र ऋज्ञेतिःशास्त्रीयप्रभ्येषु इविष्यं दरीदृष्टये ।
पौरुषेया अपौरुषेयाच्छेति । सूर्यसिद्धान्ताद्यो ग्रन्था अपौरुषेयाः । वराहमिहिरादि-
भास्कराचार्यान्तग्रन्थकृद्दिविरचिताः पञ्चसिद्धान्तिकासिद्धान्तशिरोमणिप्रभूतपो ग्रन्थाः
पौरुषेयाः । तत्र तत्तद्ग्रन्थकृतोऽधिकृत्यैव विष्णामः ।

तत्र सूर्यसिद्धान्तव्याप्त्याविषये प्रस्तृयते । तत्र भास्कराचार्याणां (४४४),
कोऽष्टविष्णितां गणकोपकारिणी श्रीधराचार्यतनुजनुवाँ पठ्याचार्याणां 'कल्पण्डी'
बहूद्याम्बा—महायस्त्र—समुद्रतामां तिम्मयज्ज्वरां 'कामदोग्धी' उद्गान्तेवासिनी
श्रीकण्ठनामानां 'विवरणम्' बहुलात्मजनूसिंहदेवज्ज्वरां 'गृदार्यप्रकाशिनी' (शा०
१५२५), कुण्डादेवशारमजनूसिंहदेवज्ज्वरां 'सौरभाष्यं' (शा० १५३३),
विश्वनाथकृतं सोदाहरणा 'महनार्थप्रकाशिका' (शा० १५५०) मात्रवात्मजदाहभाई
दाढेकरविरचिता 'किरणावली' (शा० १६४१), देवदनात्मजभूषरकृतं 'विवरणं'
(शा० १५७१) भेरवकृतसूर्यसिद्धान्तव्यागणितम् ।

साम्यश—सूर्यसिद्धान्तस्थाः कार्यम कल्पना आर्द्राद्यगुप्तलक्ष्मीनां कल्पनाः
संवदन्तितमात्र । अस्तु वा पदादिविषये भिजत्वं परं प्रक्रियास्तु तत्त्वां अत्र-
त्पाद्य नितान्तसेक्षणाक्षयतापश्चाः सन्ति । न तत्र छेष्टोऽपि भिजत्वम् । वथा
सूर्यसिद्धान्ते—अ० ५ श्लो० १० अत्र लक्ष्मननतिसाङ्गनमुक्तम् । तदेव सहु
ब्राह्मस्फुटसिद्धान्ते अ० ५ श्लो० २४, अ० ११ श्लो० २३-४, अत्र संल-

* गोऽध्याये—रसगुणपूर्णमही १०३६ समक्षकनूपसमवेऽभवन्ममोत्पत्तिः ।
रसैष्वगुणवर्णेण मथा सिद्धान्तशिरोमणी रचितः—प्रश्नाध्याये ॥ ५८ ॥ +छपुभास्क-
रीये मध्यमाचिकरे १७ “ वाभावोनाश्चकाव्यादृष्टनशकलयहाम्मद्वैङ्गवरागै ॥ ”
‘वाभाव’ इत्यनेन कटपयादिसंशया ४४४ शाको भट्टाच्च इति परमेश्वरेणागादि ।

पूर्णते । अपि च कोणशङ्कुहृगज्यानयनार्थं सूर्यसिद्धान्ते अ० ३ श्लो० २८—३२ अत्र यज्ञयनपथमारोहति तदेव खलु ब्राह्मस्फुटसिद्धान्ते अ० ३ श्लो० ५४—६ अत्र हुगोचरी भवति । अन्यच्च ग्रहाणां तात्कालिकगत्यानयनार्थं यत् सूर्यसिद्धान्ते अ० २ श्लो० ३९—४३ अत्र रक्टीकृतं तदेव किं लङ्घाचार्यप्रणीतशिष्यधीवृद्धिदे अ० १५ श्लो० १५, अ० ३ श्लो० ४३, भास्कराचार्यकृतमहाभास्करीये मध्यमा० ३१, पञ्चसिद्धान्तिका० अ० ९ श्लो० १३ विशदीकृतम् । अथापि च मन्दस्पष्टात् स्फुटगतिमानेतुं सूर्य० अ० २ श्लो० ५०—१, ब्राह्म० अ० २ श्लो० ४१—४ सोमसि० अ० २ श्लो० २९, लङ्घ अ० २ श्लो० ४४—६, ग्रहणिते० स्पष्टा० ३९ अत्र सर्वत्रापि एकवाक्यतैऽविशिष्टात् । अथापि च हृगज्यानयनार्थं मूर्य० अ० ५ श्लो० ५—६, आर्य० गोरु० ३३, ब्राह्म० ११ श्लो० २७, वराहकृतपञ्चासि० अ० ९—२४—५ इत्यत्र निर्णीतिः । दिह्मात्रमेतदुक्तम् । विस्तरभयात् साकल्येन न खुं पर्यते ।

इतः परं पौरुष्यन्थान् अधिकृत्य मनागिव विवरीतुं कामवामहे । बृद्धार्थ-मटकृत आर्यभटीये (शा० ४२१), सूर्यदेवकृता आर्यभट्सूत्रार्थप्रकाशिका श्रीभरात्मज-यद्युयाकृतटीका परमेश्वराचार्यकृता भट्टीपिका (शा० १३५२) भास्कराचार्यकृत (शा० ४४४) टीका ।

ग्रन्थस्य विशेषस्तु इत्यम्—युगपादाः समाना इति प्रतिपादनम् । अर्धज्योपयोगः । परिविद्यासर्योर्यद्युग्मोत्तरं ४८८३२ । २००० तत्स्थूलमानेनेति प्रकटीकरणम् । संख्याज्ञानसोकर्यार्थं कटपयादिपद्धतेः ‘अङ्गानां वामतो गतिः’ इति रीतिमङ्गी-कृत्यव प्रस्थापनम् । वृत्तप्रतिवृत्ताकल्पना, पूर्थिव्या दैनंदिनगतिसद्भाषकल्पना, कुटट-कस्य निर्देशः, अर्धरात्रिक—औदयिकयोर्क्वयोर्भिन्नयोः पञ्चत्यार्भूलोकनिवासिनां गण-कानां प्रमोदाय समुद्दावनम् ।

वराहमिहरस्य पञ्चसिद्धान्तिका बृहज्जातकं च । तत्र पञ्चसिद्धान्तिकायाः पौलिशरोमकवासिष्ठसौरपैतामहनामकाः पञ्च सिद्धान्ताः । तेष्वपि स्पष्टतरः साक्षित्रः । अन्ये शिथिलाः । बृहज्जातकमषिकृत्य भटोत्पलस्य टीका (शा० ८८८) वर्तते ।

बृद्धार्थभटस्य साक्षादन्तेवासी भास्कराचार्यः (शाके ४४४), तेन लघुभास्करीयमहाभास्करीये इति ग्रन्थद्वयं व्यरचि । तत्र लघुभास्करीयटीका परमेश्वरकृता व्याख्या (शा० १३५३), सुन्दरी, प्रभाकरस्य तन्त्रप्रदीपः, नारायणात्मजशंकरस्य भास्करीयविवरणम्, महाभास्करीये तु परमेश्वरकृता कर्मदीपिका,

सिद्धान्तदीपिका, (१३५३), भास्करस्य टीका, गोतिन्द्रस्कामिभाष्य, प्रयोगभूती
मङ्गिभट्टकृतो गणितविळासः (शा० १२९९), रुद्रादिष्यश्रीकृष्णभाष्य टीका,

चतुर्वेदपृथृदकस्वामिना (शा० ७८६) ब्रह्मस्फुटसिद्धान्तं प्रकृत्य या च्छ
टीका प्रणीता तस्यामस्य भास्करस्य (ब्राह्म० तन्त्रा० २६) निर्देशो हृश्यते । ब्रह्म-
गुप्तेनापि बहुत्र न्यूनाधिकप्रागाणेनाऽप्यभट्टीयमुहिश्य टीका विहिता । नैतावद्यती
रवग्रन्थे स्वातन्त्र्येण तन्त्राध्यायोऽपि विरचितः । तथाऽपि ब्रह्मगुप्तविगचितव्याख्यापकम्
सिद्धान्ते टीकाकृच्चतुर्वेदपृथृदकस्वामी । अनेन आर्यभट्टस्य दिक्षारसगणिः कृष्ण-
यथार्था ब्रह्मगुप्तस्य विचारसराणिस्तु न तादृशीति स्पष्टमुक्तम् । लघुभास्करीय
ग्रन्थस्योल्लेखः सिद्धान्तशिरोमणिकृता भास्कराचार्येण बीजगणिने *कृतः ।

विशेषः—महाभास्करीयनामकोऽयं ग्रन्थं आर्यभट्टेन रचितस्य ग्रन्थस्य
आर्यभट्टीयस्य पूरणिका इति षष्ठं युक्तम् । आर्यभट्टेन येषां षिष्याणां निर्देशो
न कृतस्तेषामनेन भास्करेण कृतः । नैतावत् केषांचिद्विषयाणां विश्लिष्य
स्पष्टीकरणमपि कृतम् । यथा—चन्द्रग्रहणसूर्यग्रहणयोर्विशिष्टो विचारः सविस्तरस्य
विहितः । द्वलनशृङ्गोऽन्तिच्छेष्यकानां विवरणमाधिक्येन वर्तते । आर्यभट्टीयग्रन्थे
न तथा छेष्यकविचारो यथा सुस्पष्टतया महाभास्करीये । ग्रन्थस्यास्य अष्टा-
बध्यायाः । भिष्मभिष्मवृत्तानि ३९५ पद्यानि सन्ति । लघुभास्करीयग्रन्थोऽप्येततुल्य एव ।
आर्यभट्टः स्वग्रन्थे कुट्टकविचारं सूत्ररूपेण कृतवान् । परमयं भास्कराचार्यस्तु
कृष्णस्य महत्त्वं जात्वा स्वग्रन्थे विशेषतः कृष्णस्य स्पष्टता वल्लकृटाकारः,
धारकृटाकारः, वेलाकृटाकार इति विभागत्रयेण विहितवान् । ब्रह्मगुप्तेन ब्राह्मस्फुटसिद्धान्तः
(शा० ५५०) खण्डखायकं चेति द्वौ ग्रन्थौ ध्यरचिषाताम् । पूर्वं ब्रह्मगुप्त
आर्यभट्टं तीव्रं दूषयति स्म । परं स्वमतानुयायिनामभावात् खण्डखायकग्रन्थस्य निर्मि-
तिर्नाप्राप्ता । तस्मिन् ग्रन्थे आर्यभट्टसिद्धान्तैः सह स्वसिद्धान्तानो समन्वयमकार्षीत् ।

*आसीन्महेश्वर इति प्रथितः पृथिव्यामाचार्यवर्येष्वद्वीं विद्वाणां प्रपञ्चः । लघुभा-
वोधकलिङ्गां तत एव चक्रे तज्जेन बीजगणितं लघुभास्करेण । एतत्यग्रस्ये लघु-
भास्करेण इति पदे लघु इति भास्करस्य विशेषणमुत लघु अत्र पदाच्छ्रुते इति
पक्षद्वयमुद्भावितम् । अनेन टीकाकृत्सु गतभेदो हृश्यते ।

अनेन अस्मिन्स्पष्टस्वायके +ग्रन्थे ' अर्धरात्रिका ' पद्धतिरक्षयकारि । असकृ-
त्कर्मणा तिथिमत्योः साधनं ब्रह्मगुप्तेन आगमप्रामाण्येन स्वीकृतम् । तदेव सह
सिद्धान्तशिरोमणिकृता (शा० १०७२) भास्कराचार्येणावलम्बितम् (ग्रहगणिते
स्पष्टा ६ वासना) खण्डस्वायकस्य खण्डस्वायकमुक्तरखण्डस्वायकं चेति भागद्वयं
बर्तते । तत्र खण्डस्वायं, आमराजटीकासहितं कलिकातायां मुद्रितमेव
(शा० १८४९) उत्तरखण्डस्वायं तु नायापि मुद्रितम् ।

खण्डस्वायके लक्ष्म (शा० ६७०), भटोत्पल (शा० ८८८), चतुर्वेद-
पूर्वदक्षामि (शा० ७८६), सोमेश्वर, महादेवात्मज आमराज, बरुणा (शा० ९६२),
क्षीरां ध्यारुयाः सम्मि ।

लक्ष्मस्य शिष्यधीकृद्धिदः (शा० ६७०) इति ग्रन्थः प्रथते । स च
आर्यभट्टानुयायी । तस्मिन् मलिकार्जुनसूरेश्वीरुद्याऽस्ति ।

महावीराचार्यस्य गणितसारसंग्रह (शा० ७७५) इति ग्रन्थो विदित
एव विदुषाम् । अत्र कुट्टकविचारः सविशेषो हृश्यते ।

श्रीधराचार्यस्य त्रिशतिका (शा० ७७५) विदुषां विदितचरैव । भास्कराचार्य
(शा० १०७२) इमं ग्रन्थमुदालिखत् । वित्तेश्वरस्य करणसारः । (शा० ८२१) ।

मुञ्जालाचार्यस्य लघुमानसं (शा० ८५४) बृहन्मानसं चेति ग्रन्थद्वयम् । लघुमानसस्य
टीकाकृत एते—सुर्योदयज्ञा रुद्रशिष्यः श्रीकण्ठः श्रीधरसूरुर्यल्लयार्यः, चतुर्वेदपूर्वदक्षामि
(शा० ८८६) प्रशस्तिधरः (शा० ८८०) परमेश्वराचार्यश्च (शा० १३३१)
लघुमानसग्रन्थस्य विशेषः—अन्यत्राहृष्टोऽयनगत्युल्लेख एतस्मिन् हृश्यते । वर्तुलस्य
चतुर्षु भागेषु कृतेषु ओजपदान्ते भुजकोट्योः समानता भवति ।

भटोत्पलः (शा० ८८७), विजयनन्दिकृतः करणतिलकः (शा० ८८८) ।

आर्यभट्टस्य लघुआर्यभट्टीयो [शा० ८५४—१०७२] ग्रन्थः । कल्पारम्भो
रविवासरे इत्यनेन मतः । अयनांशान् आनेतुं या खल्वनेन रीतिः स्वीकृता सा
न्यनाधिकप्रमाणेन भासते । संख्यां दर्शयितुं या च परिपाटी अनेनाह्वर्गीकृता सापि
अङ्गकानां वामतो गतिः इति पद्धतिं कविदुल्लङ्घते ।

+ अत्र केचन खण्डस्वायकमिति ग्रन्थनाम ग्रन्थकर्त्रा किमिति विहितमिति
शब्दक्षेत्रन् । तत् कारणं चतुर्वेदपूर्वदक्षामिना ' खण्डेन मिश्रं सायकं खण्ड-
स्वायकम् । भक्ष्यविशेषं भुञ्जानस्य सुखं भवति । तथेवमपि करणं गणयितुः ।
भवति इत्यादिना ग्रन्थेन स्फुटीकृतम् ।

श्रीपतिनाऽचार्येण सिद्धान्तशोस्त्रः (शा० ९५०), गणेततिलकं श्रीपतिरत्नमाळा श्रीपतिपद्मतिः, वा जातकपद्मतिः, भ्रुवमानसम् [शा० ९७८], धीकोटि-दकरणम् (शा० ९६१) इत्येते ग्रन्थाः प्रणीताः । सिद्धान्तशोस्त्रोपरि माक्षभट्टाविरचिता गणितभूषणाख्या व्याख्या विद्यते । परं न साकल्येन । सिद्धान्तशोस्त्ररीयो विद्येषः—उद्यान्तरसंस्कारः [ग्रहयुद्धा० १], अग्रान्तर-संस्कारः (त्रिप्रश० ३), भुजाशानयनम् [त्रिप्रश० ७०-१], अद्वनचलनम् [भ्रुवमानसम्], दिक्षसाधनम् (त्रिप्रश० ३), ज्याखण्डैर्विना गणितस्य प्रकारः (स्फुटा० १७) कालान्तरसंस्कारः ।

क्षयमासाविषयकस्य उल्लङ्घः, भानुभट्टेन [प्राक् शा० ९६२] रसायनतत्त्वं करणधर-तिलकः, आदित्यप्रतापसिद्धान्तः (शा० ९६४), भोजराजस्य राजमृगाह्नकः [शा० ९९४] दशबलस्य करणकमलमार्तण्डः (शा० ९८०) महेश्वर [प्रायः शा० १०००] ब्रह्मदेवकृतकरणप्रकाशः [शा० १०१४] शतानन्दकृतभास्तौकरणम् (शा० १०२१), कस्णोत्तम [शा० १०३८] अभिलषितार्थचिन्तामणिः [शा० १०५१]

भास्कराचार्येण सिद्धान्तशिरोमणिनौम् ग्रन्थः प्रणीतः । तस्य लीलाषती (पाटीगणितम्) बीजगणितम् । ग्रहगणिताध्यायः, गोलाध्यायश्चेति चत्वारो विभागाः । तथा च बीजोपनयः (शा० १०७४), करणकुतूहल (शा० ११०५) श्वेति यन्त्रहृदयं तेनव प्रणीतम् । तत्र लीलावत्याष्टीका उच्चन्ते—लक्षणात्मजरामकृष्णविरचितगणितामृतलहरी लीलावतीवृत्तिः (शा० १६०९) लक्ष्मीदासस्य, गोवर्धनस्य, रुद्रशिष्यश्रीकण्ठस्य टीका, भीमदेवात्मजमोसदेवकृत-वृत्तिः । परमेश्वरस्य सब्याख्या । रङ्गनाथकृतव्याख्याविलासः । महापात्रश्रीवरकृ-तसर्वबोधिनी व्याख्या । नारायणस्य कर्मप्रदीपिका । केशबसुतगणेशदेवशस्य शुद्धिविलासिनी (शा० १४६७) दुंडिराजात्मजगणेशस्य गणितमञ्जरी (शा० १४८०) । धनेश्वरकृतलीलावतीभूषणम् (शा० १४६३) । रङ्गनाथसुत-मूर्नाश्वरस्य निसृष्टार्थवृत्तिः (लीलावतीविवृतिः शा० १५५७) । ज्ञानराजसुत-सूर्यदासकृता गणितामृतकूपिका (शा० १४६२) । गोवर्धनसुतगङ्गाधरकृतगणि-तामृतसागरी (शा० १३४२) । सदाशिवसुतरामकृष्णकृतममोरकुनम् । चम-श्यामसुतरामकृष्णमनोरञ्जनटीका प्रा० (शा० १६८२) । महीदातस्य लीलावतीटीका (शा० १५०९) । महीधरस्य लीलावतीविवरणम् (शा० १५५७) । नृसिंहसुतरङ्गनाथमितभाषिणी (शा० १५५२) । × गिरिधरकृतमाकृतटीका, सोमसाधु, उद्यराम, लाभवर्धन प्रेमजी, मोक्षदेव, एतेषां संस्कृतेतरटीकाः सन्ति ।

बीजगणितटीकाः—अमरावतीसंस्थितश्रीमद्भूसिंहदैवज्ञात्मजलक्ष्मणदैवज्ञसुतसि-
चान्तदैवज्ञरामकृष्णविरचितबीजप्रबोधः (शा० १६०९) । ज्ञानराजसुतसुर्दासस्य
बीजभाष्यम् [शा० १४६३] । कृष्णदैवज्ञकृता बीजनवाङ्कुरा [बीज-
पद्धतिः वा कल्पलतावतारः १५२४] जनार्दनदैवज्ञकृतं बीजोदाहरणम् ।
हरिदासस्य वासनाभाष्यम् अहमदावादस्थकृपाराममिश्रस्य बीजोदाहरण-
षालबोधिनी [शा० १५१४] । साम्यम्—अनेकवर्णस० १३८—महावीराचार्यस्य
गणितसारसङ्ग्रह अ० ६—१५२ पू० ८५ ॥ ग्रहगणितटीकाः—भैरवात्मजगोपीनाथ-
कृतसिद्धान्तसूर्योदय [शा० १४५०] रङ्गनाथसुतमुनीश्वरस्य (विश्वरूप) मरी-
चिटीका [शा० १५५७] । लक्ष्मीदासस्य गणिततत्त्वचिन्तामणिः [शा०
१४२२] । कृष्णसुतनृसिंहस्य वासनाभाष्यम् [शा० १५४३] । नृसिंहात्मज
रङ्गनाथस्य मितभाषिणी [शा० १५८०] । विशेषः—मध्यमा कक्षाध्यायः
८—९, प्रत्यब्दशुद्धिः १४, अधिमासादिनिर्णयः २, ५ त्रिप्रश्ना २२ ४७—८, ६३—५
६८, पर्वसंभव० ३—५, सूर्य० १८—२०, ग्रहच्छाया १४—५, उदया ५,
११—२, भग्न १५—२१, पाता, ३—६, १८—२० । गोलाध्या-
स्य टीकाः—मुनीश्वरस्य [शा० १५६०] । लक्ष्मीदासस्य [शा०
१४३९] । नृसिंहस्य वासनावार्तिक [शा० १५०८] ।

गोलाध्यान्तर्गतविशेषस्थानानिः—भुवन ३७—४०, ४६—७, मध्यमगति
१३—५, गोलवन्धा ३, ७, २५—६ त्रिप्रश्न ६—७, २५ ।

मरीचिटीका० पू० १६० । गोला० भुवनकोष० ५२ । करणकुतूहलस्य [शा०
११०५] । विश्वनाथकृतटीका, करणकुतूहलभाष्य [शा० १३६३] । शंकरः
[शा० १५४१] । नार्मदात्मजपदमनाभ [प्रायः १६६१] । सोढल [शा० १३८५] ।
एकनाथ । सुमितिहर्ष [शा० १५४१] तदनन्तरम्—बीजोपनय वामनात्मजचकघरकृ-
तयन्त्रचिन्तामणिटीका कृपाराम [शा० १४२०] । राम [शा० १५४७] । दिनकर [शा०
१५६७] । नृसिंहसुत नारायणकृतगणितकौमुदी [शा० १२७८] । महेन्द्रसूरिकृतयन्त्रराज
[शा० १२९२] । टीका यज्ञेश्वरः [शा० १७३४] । मलयेन्द्रसूरि
[प्रायः १३००] । अनन्तदेव, [शा० १११४] । श्रीधराचार्यकृत-

लघुत्तेचरासिद्धिः [शा० ११४९], केशवकृतविवाहवृन्दावनम् [शा० ११६५], उल्ल-मुडयनकृतकरणम् [शा० ११६५], वाविलालकोचना [शा० १२२०] महादेवकृतग्रहसिद्धिः [शा० १२३८], नृसिंहसुतनारायणकृतगणितकौमुदी [शा० १२७८], अनन्त [शा० १२७९], महादेवकृतकामधेनुकरणम् [शा० १२८९], नार्मदम् [शा० १३००], पद्मनाभ [शा० १३२०], दामोदर [शा० १३३९], परमेश्वरकृतगोलदीपिका [शा० १३५३], गङ्गाधर [शा० १३५६], मिर्जाऊलुकबेग [शा० १३५९], विहणकृतवार्षिकतन्त्रम् [शा० १४००], केशवकृतमकर [शा० १४००], *परमेश्वर [शा० १३५३-], ×नीलकण्ठ [शा० १३७२-१४७२], वाक्यकरणम् [शा० १४१३], गणेश [शा० १४१८], कृपाराम (शा० १४२०), लक्ष्मीदास [शा० १४२२], ज्ञानराज (शा० १४२५),

केशवात्मजगणेशकृतग्रहलाघव (शा० १५४२), दुष्टिराज (शा० १४४७), सूर्यदासकृतबजिप्रकाशः [शा० १४६०], सूर्यदासकृतगणितामृतकूपिका [शा० १४६३], नृसिंहस्य जन्म (शा० १४७०), कल्पद्रुमकरणम् [शा० १४४२], रघुनाथः [शा० १४८४], दिनकरः [शा० १५००], गङ्गाधरः [शा० १५०८], नृसिंहः [जन्म शा० १५०८], शिवः [शा० १५१०], श्रीनाथः [शा० १५१२], मल्लारी [शा० १५२४], रङ्गनाथकृतगूढार्थप्रकाशिका (१५२५), दिवाकरस्य जन्म (शा० १५२८), रामचन्द्रसुतशंकरकृत [शा० १५२९], विष्णु [शा० १५३०], जटाधरकृतफैशेशाहप्रकाशः (शा० १५३६), नागेशकृतग्रहप्रबोध, (शा० १५४१), विश्वनाथः [शा० १५५१], नित्यानन्दकृतसिद्धान्तराजः (शा० १५६१), रङ्गनाथकृतसिद्धान्तचूडामणिः [शा० १५६५], कृष्ण-दैवज्ञविरचितकरणकौस्तुभः (शा० १५७५), रत्नकण्ठकृतपञ्चाङ्गकौतुकम् [शा० १५८०] ग्रहतरङ्गिणी (शा० १६१८), सिद्धान्तमञ्जरी (शा० १६१९), जगन्नाथकृतं रेखागणितम् (शा० १६५९),

* परमेश्वरकृतग्रन्थाः—हरगणितम् (शा० १३१३), गोलदीपिका, लीलावतीब्याख्या, लघुभास्करीयगतटीकाकर्मदीपिका, आर्यभट्टीयगतभट्टीपिका छञ्चुमान-सस्य टीका !

× नीलकण्ठकृतग्रन्थाः—तन्त्रसंग्रहः, गोलसारः, सिद्धान्तदर्पणं, आर्यभट्टीयभाष्यम् ।

[<]

जगन्नाथकृतसिद्धान्तसग्राट (शा० १६५३), पञ्चागशिरोमाणि (शा० १६५६) चिंतामणिदीक्षित । (शा० १६५८) नयनसुखोपाध्यायकृत-
कठुरयंत्र । (शा० १६६२) । शंकरवैष्णवकरण । (शा० १६८८)
मणिरामकृतग्रहगणितचिन्तामाणि (१६९६) । ब्रह्मसिद्धान्तसार । (शा० १७०३)
यन्त्रराजघटना मथुरानाथकृत (शा० १७०४) राघव [शा० १७३२]
शिवकृततिथिपारिजात [शा० १७३७] ।

आभारप्रदर्शनस्तिरुपतीमगरस्थ ढौ० ए. शंकरन् पाभिः मूलतटीकयोः देवनागर्या-
प्रत्यन्तरं कृत्वा प्रेषितं तद्विषये, तथा भाण्डारकरप्राच्यविद्यामन्दिरस्थ प्रा० गोडे,
देक्कनकॉलेजस्थ प्रा० कांत्रे, फर्युसनकॉलेजस्थ प्रा० ढी० ढी० कोसांबी,
प्रभूतिभिः काश्वन सूचनाः प्रदाय साहाय्यमकारि तेषां सर्वेषामहमुपकारथरान् शिरसा
ष्ठाप्तमि ।

पुण्यपत्तनं श. १८६६ } आपटेइत्युपाहवदत्तात्रेयतनुजंन्मा
मा.शु, २ भौमवासरः । बलवन्तरायः ।

ॐ तत्सद्गुणं नमः ।

परमेश्वरकृतकर्मदीपिकाव्याख्यासाहितं

महाभास्करीयम् ।

कलां बिभर्ति क्षणदाकरस्य
प्रकाशिताशां शिरसा गमस्तिभिः ।
नमोऽस्तु तस्मै सुरवन्दिताङ्ग्राये
समस्तविद्याप्रभवाय शंभवे ॥ १ ॥
जयन्ति भानोः कमलावबोधिनः
करा हिमांशोर्वनिता[हि]तत्विषः ।
ससूरितारास्फुटदीर्घरश्मयो
धरासुतज्ञार्तिसितत्विषं पुनः ॥ २ ॥
तपोभिरासं स्फुटतन्त्रमाश्मकं
चिरं समर्थ्येतु जगत्सु सद्गुणैः ।
चिरं च जीयासुरपेतकल्मषा
भटस्य शिष्या जितरागशत्रवः ॥ ३ ॥
किरीटहारमकरकुण्डलाद्यैरलंकृतम् ।
नमामि तं हर्यं चक्रशङ्खपद्मगदाधरम् ॥ १ ॥
व्याख्याने भास्करीयस्य भाष्यस्य प्राक् प्रदर्शिता ।
ग्रहकर्मोपपत्तिस्तु सगोला विस्तरान्मया ॥ २ ॥
क्रियामात्रप्रसिद्ध्यर्थमधुना मन्दचेतसाम् ।
व्याख्याऽल्पा तस्य मूलस्य क्रियते कर्मदीपिका ॥ ३ ॥
कलां बिभर्तीति शंभुस्तुतिः । जयन्तीति ग्रहस्तुतिः । तपोभिरित्यार्य-
भटतन्त्रस्य तच्छिष्याणां चाऽशीर्वचनम् ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥
नवाद्विरुपाद्वियुतं महीभुजां
शकेन्द्रनाम्नां गतवर्षसंग्रहम् ।
द्विषट्कानिष्ठं गतमाससंयुतं
युगाधिमासैर्गुणयेद् द्विराशितम् ॥ ४ ॥
नवादीति । नवाद्विरुपाद्विभिः ३ । ७९ युतं शकावृद्दसमूहं द्यदश्म(द्वादश)निः-
हित्त्वा वर्षपालवर्षैश्चैवादिभिरतीतैर्मासैर्युतं पृथग्विन्द्यस्य युगाधिमासैर्गुणयेत् । ते

कर्मदीपिकासहित-

चाङ्गपुष्कररामाभिरन्धेष्विन्दुमिता १५९३३३६ इति ॥ ४ ॥

युगार्कमासासगताधिमासके-

युतस्तिथिघ्नं गतवासरान्वितम् ।

युगावमैस्तदगुणयेद् द्विराशितो

निशाकराहैर्विभजेत् नित्यशः ॥ ५ ॥

तिथिप्रणाशासिरतो विशोध्यते

भवत्यथाहां निचयः कल्लेर्गतः ।

भवान्ति वारं तिथिसूनपूजिता-

त्प्रवृत्तिमप्याहुरुदञ्चतो रवेः ॥ ६ ॥

पुनर्युगार्कमासैर्विभजेत् । ते चायुतहता अन्धिवस्वेकशराः ५१८४००००।

तत्र लब्धैः पूर्णरधिवासै(१५९३३३६)युतं पूर्वं पतीराशितं विंशता निहत्य

वर्तमानमासे प्रतिपदादिभिरतीतिथिभिर्युक्त्या पृथग्विन्यस्य युगावमैर्गुणयेत् ।

ते च ध्योपवस्वाक्षिद्व्यष्ट्वेष्वधिन(२५०८२२८०)इति ।

पुनर्निशाकराहैर्विभजेत् । ते च—खाष्टव्योपभूम्यभ्राभिखाष्टय८०३०-१०८० इति । तत्र लब्धं पूर्णमेव फलं प्रतिराशिताद्विशोधयेत् । शिष्ठं कले-गुणो भवति । अत्र यदाऽधिमासादुत्तरमासो वर्तमानमासस्तदाऽधिमासोऽपि मासत्वेन ग्रास्यः । अस्मिन्नर्हगुणे शुक्रवारादिर्वारो भवति । आरम्भश्चाकोदयात् ॥ ५ ॥ ६ ॥

प्रकान्तरेणापि द्युगणानयनमाह—

शशाङ्गमासैरभिताडिताङ्गरे-

दृतीतमासानथवाऽर्कसंभवैः ।

दिनीकृताङ्गमिदिनाहतान्दिनै-

विभज्य लब्धः शाशिजैरहर्गणः ॥ ७ ॥

शशाङ्गमासैरिति । कलेरतीतात् सौरमासाद्युगशशिमासैर्निहत्य युगसौ-रमासैर्विभज्य लब्धं विंशता निहत्य वर्तमानचान्द्रमासे गतिथिभिर्युक्ता युगभूदिनैर्निहत्य युगशशिदिनैर्विभजेत् । तत्र लब्धं द्युगणो भवति । अस्मिन्द्युगणे कदाचिद्बूपमक्षेप्यमिति वक्ष्यति ॥ ७ ॥

मध्यमानयनमाह—

उदीरितान्याङ्गणात्क्षमादिनै-

लंभामहे तान्कलियातवासरैः ।

महाभास्करीयम् ।

१३

इति प्रलब्धा भगणास्ततः क्रमाद्

श्राहांशालिप्ता विकलाः सतत्पराः ॥ ८ ॥

उदीरितान्यादिति । सप्तमाध्याये पठितान् भगणान् क्षमादिनैर्लभामहे ।

**तेषु कान् कलियातपसनैर्लभामह इति वैराशिकेन भगणा लभ्यन्ते ।
स्वस्वैर्भग्नैर्द्युगणान्निहत्य भूदिनैर्हत्वा भगणा लभ्यन्ते । शेषा द्वादशादिगु-
णाद् भूदिनै रात्यादयश्च भवन्ति ॥ ८ ॥**

कलीकृतं वा(मा)सप्तमं दिवाकरं

भजेत पक्षैर्युगसंख्ययोदितैः ।

स्वर्गीतिकोक्तैर्भग्नैः समाहता

विहंगमानां प्रवदन्ति लिपिकाः ॥ ९ ॥

**कलीकृतमिति । अतीतवर्षाख्यैः स्वभग्नैः सहितामिष्टादिनाऽऽनन्तिं
दिवाकरं कलीकृत्य स्वैः स्वैर्भग्नैर्निहत्य युगवर्षीर्विभजेत् । तत्र लब्धा इष्टग्रह-
स्य कला भवन्ति ॥ ९ ॥**

निशाकरं वा ग्रहमुच्चमेव वा

कलीकृतं तत्सहयातमण्डलैः ।

यथेष्टनक्षत्रगणैर्हतं हरे-

त्तदीयनक्षत्रगणैस्ततः कलाः ॥ १० ॥

**निशाकरमिति । चन्द्रं वा इष्टग्रहं वा चन्द्रोच्चं वाऽतीतमण्डलैः तह
कलीकृत्य इष्टग्रहस्य भग्नैर्विभजेत् । तत्र लब्धा इष्टग्रहकला भवन्ति ॥ १० ॥**

अथ चन्द्रादित्ययोरेव कर्मान्तरमाह—

युगाधिमासैर्द्युगणं हतं हरे-

त्क्षमादिनैर्वा भगणादि लभ्यते ।

त्रयोदशामे सवितर्यताक्षिपे-

निशीथिनीनां पथिचारसिद्धये ॥ ११ ॥

**युगाधिमासैरित्यादिश्लोकद्वयेन । युगाधिमासैर्द्युगणं निहत्य भूदिनैर्विभजेत् ।
तत्र लब्धं भगणादिफलं भवति । तत्फलं तयोर्दशगणिते सूर्ये क्षिपेत् ।
तत्त्वन्दो भवति । अथवा तत्फलं चन्द्रादिश्लोध्य शिष्टस्य त्रयोदशांशो रवि-
भवति ॥ ११ ॥**

अथ युगणं विना चन्द्रार्कयोरानयनाय श्लोकसप्तकमाह—

विना द्विराशेरपि चन्द्रभास्करौ

प्रकुर्वतो वा विधिरेष कथ्यते ।

समाप्तु मासीक्षतविश्वासु ये
 ह्यतीतमासा विनियोज्य तान्पुनः ॥ १२ ॥
 स्वरामनिध्नान्दिवसेषु योजये-
 इगतेषु मासस्य ततोऽधिमासकैः ।
 निहत्य सर्वे विभजेत सर्वदा
 युगार्कमासैर्दिवसत्वमागतैः ॥ १३ ॥
 भवन्ति लब्धास्त्वधिमासकाः पुन-
 स्ततोऽपनीयाऽऽश्च भागहारकम् ।
 भवेदशेषाः शशिमाससंख्यया
 ततांशलिप्ताविकलाः सतत्पराः ॥ १४ ॥
 ततोऽधिमासं प्रणिहत्य खामिभिः
 सुयोज्य राभ्यगगतवासरैः क्रमात् ।
 युगावमध्नाच्छशिवासरैर्हरे-
 त्तमत्र शेषं प्रवदन्ति चाऽऽहिकम् ॥ १५ ॥
 हत्वाऽधिमासैरप(व)[म]स्य शेषं
 छित्त्वा धराया दिवसैः प्रलब्धम् ।
 संयोज्य नित्यं त्वाधिमासशेषे
 कार्यं पुनस्तत्करणैर्यथोक्तम् ॥ १६ ॥
 युगप्रसिद्धैर्धरणीदिनैर्हरे-
 अभिहत्य षष्ठ्याऽ[व]पशेषमाहिकम् ।
 कला विलिप्ताः क्रमशः सतत्परा-
 स्त्वतीतमासा दिवसा ग्रहांशकाः ॥ १७ ॥
 त्रयोदशाध्नादपि रूपताडिता-
 द्विशोधयेद्यत्वधिमासशेषजम् ।
 निशाकराकौं गणकैः प्रकीर्तिंतौ
 भटप्रणिताविति बुद्धिमत्तमैः ॥ १८ ॥

विना द्युराशेरिति । अतीतवर्षाणि द्वादशभिर्निहत्य वर्तमानवर्षे गतांश्चन्द्रमासानपि
 तेषु प्रक्षिप्य विंशता निहत्य वर्तमानमासे गताः संपूर्णास्तिथिः(थीः) प्रक्षिप्य
 युगाधिमासैर्निहत्य युगार्कमासैस्त्रिंशद्गुणैर्विभजेत् । तत्र लब्धा अधिमासा

भवन्ति । तानधिमासानधिमासशेषं चैकत्र संस्थाप्य पुनरतीतिवषाणि मासीक्ष-
त्यातीतमासैः संयोज्य विंशता निहत्य वर्तमानमासे गतास्तिथीश्च संयोज्य तेषु
लब्धानधिमासांस्त्रिशता निहतान्प्रक्षिप्य युगावैर्निहत्य युगचन्द्रदिवसौर्विभजेत् ।
तत्र शिष्टमवमशेषं भवति । तदान्ति(हि)कसंज्ञं च भवति । तदेकत्र संस्थाप्य
पुनः पृथग्वन्यस्य युगाधिमासैर्निहत्य युगभूदिनैर्विभज्य लब्धं पूर्वानीताधि-
मासशेषे प्रक्षिप्य युगचन्द्रमासैर्विभजेत् । तत्र लब्धा अंशा भवन्ति । पुनः
शेषात्खण्डनाद्युगचन्द्रमासैर्लिपादयश्च ग्रास्याः । अत्र यथा प्रथमानीताधिमास-
शेषो युगाधिकदिनेभ्यो हीनो भवति तदा युगसौरदिवसयुतोऽधिमासशेषो ग्रास्यः ।
अधिमासाश्च तदा हेका भवन्तीति ज्ञेयम् । पुनः पूर्वानीतमवमशेषं विन्यस्य
षष्ठ्या निहत्य युगभूदिनैर्विभजेत् । तत्र लब्धाः कला भवन्ति । शेषात्खण्डा-
त्तेनैव हारेण विकलादयश्च ग्रास्याः । पुनरस्यापि लिपाया उपरिभागस्थाने
वर्तमानमासे गतास्तिथीः संस्थाप्य तस्योपरिराशिस्थाने वर्तमानवर्षे गतान्मा-
सांश्च संस्थापयेत् । एवं राश्याकलाद्यात्मकं ग्रहशरीरं भवति । पुनस्तं ग्रह-
शरीरं त्रयोदशभिर्निहत्य तस्मात्पूर्वमधिमासशेषालब्धमंशाधिकं विशेषयेत् ।
तत्र शिष्टं चन्द्रो भवति । पुनरेकनिहताद्ग्रहशरीरादधिमासशेषजमंशाधिकं
विशेषयेत् । तत्र शिष्टं रविर्भवति ॥१२॥१३॥१४॥१५॥१६॥१७॥१८॥

अथ मध्यमानयन उपायान्तरमाह--

अम्बरोरुपारिधिर्विभाजितो
भूदिनैर्दिवसयोजनानि तैः ।
संगुणाद्य दिवसानथाऽहरे-

त्कक्षयया भगणराशयः स्वया ॥ १९ ॥

अम्बरेति । अम्बरोरुपारिधिराकाशकक्षया तदानयनं वक्ष्यति—‘इन्द्रोर्गणाः यय-
(ग)वियद्रसवृन्दनिद्वा व्योम्नो भवेयुरिह वृत्तसमानसंख्याः’ इति । अनूना तत्समा-
नारी साध्वी सर्वप्रिया इत्याकाशकक्षया । तां भूदिनैर्विभज्य लब्धानि दिवसयो-
जनानि भवन्ति । तैर्दिवसयोजनैः कलिदिवसान्निहत्य ग्रहस्य कक्षया विभ-
जेत् । तत्र लब्धा भगणा भवन्ति । शेषा द्वादशादिगुणितादाश्यादयश्च भवन्ति ।
‘इष्टग्रहस्य भगणैर्गगनस्य वृत्तं भङ्गत्वाऽथ तस्य परिधिं लभते समन्तात्’ इति
कक्षयासिद्धिः । अत्र दिवसयोजनानयने हतशेषस्तदंशो हारकस्तच्छेदस्ताव-
पकर्त्य संस्थापयौ कक्षयायोजनानयने च हतशेषस्तदंशो हारकस्तच्छेदस्ता-

कर्मदीपिकासाहितं-

वपवर्त्य संस्थाप्यौ दिवसयोजनान्यशीकृत्य कक्ष्याछेदेन च निहत्य तैरिह
गणना कार्या । कक्ष्यायोजनानि चांशीकृत्य दिवसयोजनच्छेदेन च निहत्य
तैरिह हरणं च कार्यम् ॥ १९ ॥

अथ मध्यमानयनायोपाया]न्तरमुपादिदक्षुः पथमं तत्स्वरूपं दर्शयति—
अदृष्टमन्यैरिदमास्मकीयैः

कर्म ग्रहाणां लघुतन्त्रसिद्धम् ।
संचिन्त्य शास्त्रार्णवमास्मकीय-
मुत्पाठ्य(य)ते तन्त्ररहस्यभूतम् ॥ २० ॥

अदृष्टमिति । आश्मकीया आर्यभटशिष्याः । लघुतन्त्रं गणित-
विशेषं ग्रहाणां कर्म मध्यमानयनमाहुः ॥ २० ॥

अधिमासानयनमाह—
रुद्रैः सहस्रहतपद्मच(श)कलैश्च हत्वा
वर्षाणि रन्ध्रवसुवहनिसमानसंख्यैः ।
मुक्त्वा सदा प्रविगणय्य खरामभक्ता
मासा भवन्ति दिवसाश्च हृतेऽवशिष्टाः ॥ २१ ॥

रुद्रैरिति । अतीतवर्षाणि गणित्वा संस्थाप्य रुद्रैर्हन्यात् । ते अधिकाहा
भवन्ति । पुनरपि वर्षाणि रन्ध्रवसुवह्निभिः (३८९)हत्वा सहस्रासाहतैः
एऽभिर्हरेत् । तत्राप्यधिकाहा भवन्ति । तदद्वयं संयोज्य विंशता ३०
विषेषत् । तत्र लब्धा अधिमासा भवन्ति । हतशेषा अधिकदिनानि
भवन्ति ॥ २१ ॥

अवमानयनमाह—
संहत्य रन्ध्रयमलै रसरामभक्तैः-
भूयोऽभिवेदगुणितेषु हरेच्च भागम् ।
खब्योमवह्निमुनिभिः प्रलयस्थीनां
संयोज्य भूतयमरुद्रहते दिनानि ॥ २२ ॥

संहत्येति । वर्षाणि रन्ध्रयमलै २९र्निहत्य रसरामै ३६विषेषत् ।
तत्रावमा भवन्ति । तत्र शेषमेकत्र संरक्ष्य पुनर्वर्षाण्यभिवेदगुणायित्वा
तेषु पूर्वस्थापितं हतशेषं सहस्राद्वितयेन २००० हतं प्रक्षिप्य खब्योमस्वद्विमु-
निभिः ७२०००० हरेत् । तत्र लब्धा अप्यवमा भवन्ति । एतत्फलदृश्ययोग
इहाद्यम इत्युच्यते । पुनरत्र हतशेषं भूतयमरुद्रै ११२५हरेत् । तत्र लब्धा

अवमयातादतीता दिवसा भवन्ति ॥ २२ ॥

एषां संका(स्का)रमाह—

तेभ्योऽधिकाहान्प्रविशोध्य शेषं
वातारदातो ह्यवमस्य कालम् ।

यदा न शुद्ध्येदपमं प्रगृह्य

दत्त्वा चतुष्षष्टिमो विशोध्यः ॥ २३ ॥

तेभ्योऽधिकाहानिति । तेभ्योय(व)पपतनोत्तरदिनेभ्यो भूतयमरुद्रसिञ्चेभ्यो
३४ ॥ ११२५७धिकाहान्प्रविशोध्येत् । यदा ते न शुद्ध्येयुत्तदाऽवमदिनेभ्य
एकपवमं गृहीत्वा तं चतुःषष्ठ्या ६४ निहत्य भूतयमरुद्रसिञ्चेषु २४ ॥ ११२५
तेषु दिनेषु क्षिपा(प्तवाऽ)धिकाहान् विशोध्येत् । तत्र यः शेषः स इह
कर्मयोग्यः स्फुटोपमस्य पातादतीतः कालो भवति ॥ २३ ॥

अब्दाधिपावगमनायाऽह—

मासाधिमासकगणा गिरिभागशेषा-
स्त्रिंशद्गुणादपचयोऽयमुदीर्यतेऽतः ।

शैलावाशिष्टकलियातमिषुप्रणिष्ठं

संयोज्य हीनादिवसेषु नगावशेषम् ॥ २४ ॥

एकयुक्तदिवसेषु वर्षपः

कीर्तिः स्थितखगादितायदा ।

हीनरात्रिगतयुक्तवासरा-

द्वेदवृन्दविहृतास्तदाऽप(व)माः ॥ २५ ॥

मासाधिमासकेति । अतीतसौरमासानधिमासयुक्तान् सप्तभिर्विभज्य
शिष्टं विशत्या २० निहत्यैकत्र संस्थाप्य पुनरतिवर्षाणि सप्तभिर्विभज्य शिष्टं
पञ्चभिर्पर्विहत्य पूर्वानीतावमदिनेषु पक्षिप्य सप्तभिर्विभज्य शिष्टं पूर्वस्थापिता-
त्विंशद् ३० गुणितदिवसगणाद्विशोध्य शिष्टे सप्तभिर्वहत एकयुक्ते शुक्रवारादि-
र्वर्षाधिंष्ठो भवति । वर्तमानवर्षेऽवमपार्जिनायाऽह—हीनरात्रेति । वर्तमानवर्षे
चैत्रादितिथितमूहं तेभ्योऽधिकाहानित्यादिना साधितेष्ववमपातोत्तरदिनेषु पक्षिप्य
वेदानां घनेन च चतुःषष्ठ्या विभज्य लब्धा वर्तमानाब्द अतीता अवमा
भवन्ति ॥ २४ ॥ २५ ॥

अथ वक्ष्यमाणमध्यमानयनसाधनभूतस्य शोध्यराशेरात्रयनमाह—

कर्मदीपिकासाहीतं-

वर्षेषु रन्धकृतचन्द्रसमाहतेषु
 पट्टसप्तपञ्चविहृतेषु दिनादिलाभः ।
 ते योजिता दशहतासु समाससंज्ञां
 संप्राप्नुवन्ति रविजा इति निश्चलो(यो) मे ॥ २६ ॥
 रविजदिवसयोज्याश्वाप(व)मा येऽत्र लब्धाः
 सततमधिकमासाञ्चोधयेत्खामिनिघान् ।
 भवति यदवशिष्टं शोधनीयं समायां
 यदि तदधिकशुद्धं क्षेप्यमेवोपादृष्टम् ॥ २७ ॥

वर्षेष्विति 'अतीतवर्षाणि रन्धकृतचन्द्रै । ४९ निर्हत्य पट्टसप्तपञ्चभि ५७६-
 विभजेत् । तत्र लब्धं दिनं भवति । शेषात्प्रष्टिघात्तेव होरेण नाइयाद-
 यश्च साध्याः । ते दिवसा दशाहतैरतीतवर्षैयोज्यास्तदा रविजदिवसा भव-
 न्ति । तेषु पूर्वानीतानवमदिवसान्प्रक्षिप्य तेभ्यः पूर्वानीतानविमासांस्तिशद्गुणि-
 तान्विशोधयेत् । तत्र शिष्टं शोधनीयं नाम राशिर्भवति । वक्ष्यमागावमहीन-
 मधुसितादिवसादिकदिनगणनाच्छो(ध्य)मित्यर्थः । यदि तदधिकशुद्धं क्षेप्यमेवो-
 पादृष्टमिति । यद्यवमरहितरविजदिवसेभ्यस्तिशद्गुणिताधिमासानामाधिक्याद-
 शोध्यत्वं भवति । तत्राधिकादल्पं विशोध्य शिष्टं क्षेप्यराशिहिभ(शर्म)
 वति । पूर्वोक्तदिनगणे क्षेप्यं भवतत्यर्थः ॥ २६ ॥ २७ ॥

अथ मध्यमानयनसाधनभूतं ग्रहतनुस्वरूपमाह—

षष्ठिशतत्रयनिघो वर्षगणो ग्रहतनुः सदा कथितः ।
 तेन समेता विहगा ध्रुवका इति कीर्तिमाः सन्द्विः ॥ २८ ॥

षष्ठीति । षष्ठिशतत्रय ३६० निघोऽतीतवर्षगणो ग्रहतनुर्भवति । ग्रहतनोरेकदेशे
 इत्यर्थः । तेन समेता विहगा इति । तेन ग्रहतनुराशिना समेता रविकुध-
 भूम्भास्त्वा अंशीकृता ध्रुवका भवन्ति ध्रुवकसंस्थिताश्च भवन्तीत्यर्थः । षष्ठि-
 शतत्रय ३६० निघनवर्षघणयुतो भागीकृतस्तत्कालरविश्वन्दादीनामनयने
 ग्रहतनुर्भवति । इत्युक्तं भवति । रविमध्यमानयने तु मधुसु(सि)तदिवसा-
 दिको दिनगणोऽयमहीनः शोधनीयो विशुद्धो ग्रहतनुर्भवति ॥ २८ ॥

दिनाधिपत्यवगमनायाऽह-

मधुसितदिवसाद्यो हीनहीनो गणोऽक्षां
 ~ दिविचरहृतशिष्टो वारमासाब्दवा(पा)दिः ।

महाभास्करीयम् ।

९

तत इदमपि शोध्यं शोधनीयं समायां

पतितस्मतिरिक्तो गृह्णते नापरोऽत्र ॥ २९ ॥

वधुस्तेति । चैत्रशुक्लपतिपदायतीततिथिगणेऽवमहीने सप्तभिर्हते शेषाद्ब-
र्धिषादिवारो भवति । तत इदमिति । इष्टवारगताद्विवसगणाद्वमहीनादिं शो-
धनीयाख्यं दिनादिकं शोधयेत् । अत्र शोधनीयशोधनेऽवमहीन एव दिनगणे
गृह्णते न तु सप्तहतावशिष्टः ॥ २९ ॥

+रविमध्यमानयनमाह—

सप्तत्या दिवसायाः शरभागा द्विगुणिता विषट्काश्च ।

तद्रहितो ग्रहदेहो रविवृथभृगवश्च निर्दिष्टाः ॥ ३० ॥

सप्तत्येति । शोधनीयविशुद्धादहर्गणाद् ग्रहदेहाख्यात्सप्तत्या दिव-
सादिक्षलं भवति । पुनरपि तस्मादहर्गणाद्विगुणितात्पञ्चभिर्विज्ञाह्यो
भवन्ति । एतद्वयं ग्रहदेहाख्यादहर्गणाद्विशोधयेत् । तत्र शिष्टं रविमध्यमो
भवति । अर्कोऽयं नासिसूक्ष्मः । एतस्मिन्वर्षे नातीवान्तं भवतीति भावः । अय-
मेव बुधमध्यमो भूग्रमध्यमश्च भवति ॥ ३० ॥

चन्द्रमध्यमानयनमाह—

कुमुदवनसुवन्धो रन्धरवर्गो द्विषुक्तः

ग्रहतनुगुणकारो भागहारः प्रदिष्टः ।

शरयमयमलाख्यो भागपूर्वोऽत्र लाभो

स्युण(द्युय)मविशिखनिष्ठो वेन्द्रियसा विलिप्ताः ॥ ३१ ॥

कुमुदवनेति । अतीतभृगणः सह भागीकृतं तत्कालमध्यमरविं ग्रहदे-
हाख्यं [त्र्य]शीत्या निहत्य शरयमयमलै२२५विभजेत् । तत्र भागादिक्षलं
भवति । पुनरपि ग्रहदेहमेकादशभिर्निहत्य पञ्चाशता ५० विभज्य लब्धा
विलिप्ताः पूर्वक्लाद्विशोध्य व्रषोदश १३ हतं ग्रहतनुं प्रक्षिपेत् । स चन्द्रो
भवति । त्रयोदशग्रहतनुपक्षेषणं वक्ष्यति ॥ ३१ ॥

चन्द्रपातानयनमाह—

भागाः स्वनिधनाशास्त्रिरुद्रगुणिते विलिप्तिका ज्ञेयाः ।

षड्भिः शतैर्विभक्ते विंशत्यंशो रवेश्च तमः ॥ ३२ ॥

भागा इति । ग्रहदेहाच्छून्यादियमलैर्भागा भवन्ति । पुनर्ग्रहदेहाद्विशाशी-

+ब्राह्म. मध्यमा ४४ , ग्रहगुणिता ० मध्यमा १५.

रूपहतात्प्रभिः शतैर्विलिप्ता भवन्ति । पुनर्ग्रहदेहाद् विशत्यशश्च ग्रहः ।
एतेषां त्रयाणां योगो राहुर्भवति ॥ ३२ ॥

-चन्द्रतुङ्गानयनमाह-

अचलहतनवाशा लिपिका रुद्रानीव्वे
गगनरसविभक्तेलिपिकास्तापि पूर्वाः ।
ग्रहतनुखयमांशास्तत्पराः शोधनीया
दशलवसमुपेतश्चन्द्रतुङ्गः स भानोः ॥ ३३ ॥

अचलेति । सप्तघाद्यग्रहदेहान्ववभिर्लिप्ता भवन्ति । पुनः कीदृ(एकाद)-
शाहताद्ग्रहदेहात्पृथ्या विलिप्ता भवन्ति । तद्द्वयमेकीकृत्य तस्माद्ग्रहतनुं
विशत्या विभज्य लब्धास्तत्पराः संशोध्य ग्रहतनुदशांशं प्रक्षिपेत् । स चन्द्र-
तुङ्गो भवति । ३३ ॥

शुक्रशीघ्रोच्चानयनमाह-

भूभृद्रामहतां हरेच्छरगुणै रन्ध्रैर्थहाणां तनुं
भागाद्यस्थिजितोऽपि भौरिकगणा भागे शतेनोद्धृते ।
रामांशेन युतं रवेश्च सकलं द्विघाद्रवेः शोधये-
त्क्षेपः सोमजसोभयोः कृतगुणः सूर्योऽथ विश्वाहतः ॥ ३४ ॥

भूभृदिति । सप्तविंशदगुणिताद्ग्रहदेहान्ववभिः शतैर्भागाद्या भवन्ति ।
पुनर्भागात्मके ग्रहदेहे शतेनोद्धृते विलिप्ता भवन्ति । ग्रहदेहत्रयां च गृहीत्वा
तत्सकलं द्विघाद्रवः(वेः) शोधयेत् । तेषां शुक्रस्य शीघ्रोच्चं भवति । क्षेप
इति वक्ष्यमाणबुधशीघ्रोच्चे चतुर्गुणः सूर्यः प्रक्षेप्यः । पूर्वोक्ते चन्द्रे त्रयोदश-
हतः सूर्यः प्रक्षेप्यः ॥ ३४ ॥

बुधशीघ्रोच्चानयनमाह-

व्योमशून्यनेत्रभाजिते फलं
राशयोऽष्टभाजितेऽथ लिपिकां विदुः ।
विन्दुषड्ढते विलिपिकाद्विदः

सर्वमेव योज्यते गणयते बुधः ॥ ३५ ॥

व्योमशून्येति । ग्रहदेहोच्चैतद्वयेन राशयो भवन्ति । ग्रहदेहाद्ष-
भिर्लिप्ताश्च भवन्ति । ग्रहदेहात्पृथ्या लिपिपत्रश्च भवन्ति । एवेषां योगे चतु-
र्गुणः सूर्यः प्रक्षेप्यः । एष बुधशीघ्रोच्चं भवति ॥ ३५ ॥

विन्दुशून्यं मन्दमध्यमानयनमाह—

अष्टाहते शरयमाश्विहते कलाः स्य—

देहे तथा चिदशभक्तविलिप्तिकाश्च ।

युक्त्वैतदेवमुभयं शनिरत्र गण्या—

स्त्रिशङ्खवो रविभवो धनमत्र कार्यम् ॥ ३६ ॥

अष्टाहत इति । अष्टाहताद् ग्रहदेहाच्च(च्छ)रयमाश्विभिः२२ कला
मवन्ति । पुनर्ग्रहदेहाच्च(च्छ)तत्रयेण विलिप्ताश्च भवन्ति । एतत्फलद्वयोगे
ग्रहदेहस्य चिंशांशः प्रक्षेप्यः स शनिर्भवति ॥ ३६ ॥

*कुरुमध्यमानयनमाह—

द्विक्षिण्ये ग्रहदेहे स्वचिंशाङ्काग्रहिते च लिप्ताद्याद् ।

पञ्चाशाङ्काविकलाः क्षेप्यां भौमो रवेरधे ॥ ३७ ॥

द्विक्षिण्य इति । द्विज्ञो ग्रहदेहो लिप्ता भवन्ति । पुनर्द्विघ्नाद्यग्रहदेहा-
द्विग्रात्या लब्धा लिप्तास्ताभ्यो लिप्ताभ्यः शोध्याः । पुनर्ग्रहदेहात्पञ्चाशांशाऽपि
कलाश्च भवन्ति । एतत्फलद्वयं ग्रहदेहस्याधे क्षेप्यं स भौमो भवति ॥ ३७ ॥

मुरुमध्यमानयनमाह—

द्वियमध्ये ग्रहदेहे शरनगरामोदधृते तु लिप्ताद्याः ।

सुरनाथगुरोभोगो रविभोगद्वादशांशयुतः ॥ ३८ ॥

द्वियमध्य इति । द्वियम२२च्छाद् ग्रहदेहाच्छरनगरामैर्लिप्ता भवन्ति ।
वैसिन् ग्रहदेहाद्वादशांशं १२ प्रक्षिप्त् । स गुरुर्भवति ॥ ३८ ॥

×चन्द्रोच्चपातयोर्धर्मवर्गणे रूपक्षेपं चाऽह—

राशित्रयं क्षिप निशाकरतुङ्गमध्ये

वा तत्रिपात्य भगणात्क्षिप राशिषट्कम् ।

वैराशिकागतदिनेषु च रूपमेकं

व्यावर्णयन्ति गणका भट्ठास्त्राचित्ताः ॥ ३९ ॥

राशित्रयमिति । तुङ्गे राशित्रयं क्षेप्यं राहुं भगणाद्विशोध्य राशिषट्कं
प्रक्षेप्यम् । एतदनयोः सर्वदा कार्यम् । वैराशिकानीतेऽहर्गणे कदाचिद्रूपं क्षे-
प्यम् । राहुं भगणाद्विशोध्य राशिषट्कं प्रक्षेप्यम् । एतदनयोः सर्वदा कार्यम् ।
वैराशिकानीतेऽहर्गणे कदाचिद्रूपं प्रक्षिप्येष्टवारः साध्यः ॥ ३९ ॥

*लघुमानसम्. मध्यमा. ८ ×ब्राह्म. मध्यमा. ४८

अथ कुट्टाकाराविधिः । तत्र हारभाज्ययोरपवर्तनमाह—
 भूदिनेष्टगणान्योन्यभक्तशेषेण भाजितौ ।
 हारभाज्यौ दृढौ स्यातां कुद्वाकारं तयोर्विंदुः ॥४० ॥

क्षमा(भू)दिनेति । युगभूदिनं विन्यस्थ तस्योपरीष्टग्रहस्य युगभगणं च
 विन्यस्य परस्परं विभजेत् । पथमं भगणेन भूदिनं हरेत् । पुनर्हेतशेषेण भगणं
 पुनस्तच्छेषेण भूदिनशेषम् । एवं भूयोऽपि परस्परं हरेत् । तत्रान्ते यो राशि-
 रवशिष्यते तेन शेषेण भूदिनं भगणं च हरेत् । तत्र लब्धौ दृढहारो दृढभा-
 ज्यश्च भवतः । एवमुपपत्तीन्त(तित)योर्हारभाज्ययोः सतोः कु[ट्टा]क्षरकर्म-
 किथते ॥ ४० ॥

अथ तत्कर्मक्रममाह—

भाज्यं न्यसेदुपरि हारमधश्च तस्य
 स्वण्डयात्परस्परमधो विनिधाय वल्ल्यः ।
 केनाऽहतोऽर्धमपनाय यथाऽस्य झारं
 भागं ददाति परिशुद्धामिति प्रचिन्त्य ॥ ४१ ॥

आसां मतिं तां विनिधाय वल्ल्या
 नित्यं हाधोऽधः क्रमशाश्च लब्धम् ।

मत्याहतं स्यादुपरि स्थितं य-
 लुब्धेन युक्तं परतश्च तद्वत् ॥ ४२ ॥

हारेण भाज्यो विधिनोपरिस्थो
 भाज्येन नित्यं तदधःस्थितश्च ।
 अहर्गणोऽस्मिन्भगणादयश्च

तष्ट्रवा भवेदस्य समीहितं च ॥ ४३ ॥

भाज्यं न्यसेदिति । उपरि स्थाने दृढभाज्यं न्यस्य तस्याधो दृढहारं च
 विन्यस्य धूववत्परस्परं विभजेत् । तत्र लब्धं फलं चाधोऽधः क्रमेण वल्ली-
 लूपेण स्थापयेत् । यावद्विभक्ते शेषयोरल्पत्वं मतिकल्पना च सुकरा भवति
 तावदेवं परस्परं विभज्य तत्तत्कलं चाधोऽधः क्रमेण विन्यसेत् । तत्र भाज्यशेषे
 हारशेषादल्पे सति यत्संख्यया गुणिते...भवति तया संख्यया भाज्यशेषं निहत्य
 भगणादिशेषं तस्माद्विशोध्य हारशेषेण हरेत् । तत्र लब्धं निःशेषं फलं भवति ।
 प्रतिपत्ति संख्यया स्वोर्ध्वे गतं स्थानं निहत्य तस्मिन्नन्त्यगतं लब्धं विनिश्चिपेत् ।

पुनरपि शिष्टपदानामुपान्ते स्वोर्ध्वं निहत्य तस्मिन्नन्तं पक्षिपेत् । एवं पुनः पुनः कुर्यात् । यावद्द्वावेव राशी भवतः । तत्र तयोरुपरिस्थं राशिं दृढ़हरेण सहाधःस्थितं दृढभाज्येन हरेत् । उभयत्र शिष्टं ग्राव्यम् । तत्रोपरिस्थो द्युगणो भवति । अवःस्थितं तस्माद्घुगणालब्धं भगणादि भवति । भगणशेषः पूर्वं शुद्धश्चेद् भगणो राश्यादिः शेषः शुद्धश्चेद् राश्यादिरित्यर्थः । तदुक्तं—वद्वा भवेद्यस्य समीहितं यदिति । तथाऽहर्गणश्च वटिकारूपः कदाचिदुद्देशकवच-नवशाद् भवति ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

रूपं शेषं प्रकल्प्य च कुटाकारकर्म कार्यमित्याह—

रूपमेकमणास्यापि कुद्वाकारः प्रसाध्यते ।

गुणकारोऽथ लब्धं च राशी स्यातामुपर्यधः ॥ ४४ ॥

रूपमेकमिति । भगणादिशेषमेकमिति प्रकल्प्यतद्वशाद् मतिं च प्रकल्प्य पूर्ववद्हर्गणं भगणादिं चाऽनयेत् । पुनस्तेनाहर्गणेनाभीष्टशेषं निहत्य दृढ-हरेण हरेत् । तत्र शिष्टमिष्टाहर्गणो भवति । तथा तत्र लब्धं भगणादिसं-ज्ञितं चाभीष्टशेषेण निहत्य दृढभाज्येन हरेत् । तत्र लब्धमभीष्टभगणादिर्भ-वति ॥ ४४ ॥

उद्दिष्टराश्यादिमानाङ्गशेषानयनमाह—

इष्टेन शेषमभिहत्य भजेद्दृढाभ्यां

शेषं दिनादि भगणादि च कीर्त्यतेऽत्र ।

राश्यादयो निरपवार्ज(र्ति)तवासरद्वा

राश्यादिमानभजितां प्रवदन्ति शेषम् ॥ ४५ ॥

राश्यादय इति । राशिरुद्दिष्टश्चेत्तं राशिं दृढवासरेण निहत्य द्वादश-भिर्विभजेत् । तत्र लब्धं भगणशेषो भवति । राशिभागश्चोद्दिष्टश्चेद्राशिं भागी-कृत्य दृढहरेण निहत्य चक्रांशैर्विभजेत् । तत्र लब्धं भगणशेषो भवति । राशयो भागा लिप्ताश्चेद्दिष्टश्चेत्सर्वं लिप्तीकृत्य दृढहरेण निहत्य चक्रालि-साभिर्विभजेत् । तत्र लब्धं भगणशेषो भवति । एवमन्यत्राप्यूप्यम् । अत्रो-द्वेशकः—

मध्यं रवेमृगपतौ धनुरंशकार्थे

दृष्टं मया दिनकरोदयकालजातम् ।

आगण्यतां दिनगणो भटतन्त्रसिद्धो

याताश्च तस्य भगणाः कलियातसिद्धाः ॥

अत्र राशथश्वत्वारः । भागा अष्टाविंशतिः २८ । लिपा विंशतिः २० ।
 एतत्सर्वं कुलीकृत्य दृढवासरेण निहत्य चकलिसम्भिर्विभजेत् । तत्र लब्धं
 भगणशेषो भवति । ते च वस्वष्टरसाङ्गवसवः ८६६८८ । एतस्य भगणशेष-
 त्वात् । दृढभगणमुपरि न्यस्य परस्परहरणेन वल्लीमुत्पाद्य भगणशेषवशान्मतिं
 च प्रकल्प्योक्तविधिना द्युगणं भगणाख्यं च लब्धं चाऽनयेत् । पञ्चेवदत्रि-
 पञ्चाभ्रशशाङ्कः १०५३४५तुल्यो द्युगणः । तत्राऽनीतभगणानिव स्पष्ट्य-
 मलतुल्यानि । अत्र रूपापचयेऽहर्गणदस्त्वाङ्गाब्धिरन्धरः ४६०२तुल्यः । तत्र
 लब्धं रन्धेषुनेत्र २५९तुल्यः ॥ ४५ ॥

यत्र राश्यादिमानाभ्यस्तो भाज्यो दृढवासराधिको भवति तत्र विशेषमाह—

भाज्योऽधिको यदि भवेत्खलु हारराशि-
 स्तत्राधिकं समपनीय तथैव कर्म ।
 तेनाधिकेन गुणितो गुणकारराशि-
 युक्तोऽधरेण स भवेत्पृथगत्रा लब्धम् ॥ ४६ ॥

भाज्योऽधिक इति । दृढवासराख्याद्वारकालिपाद्यात्मके भाज्योऽधिके
 सति प्रथमं हारेण लिपाद्यात्मकं भाज्यं हत्वा जातं फलमेकत्र संलक्ष्य पुन-
 भर्जियशेषमुपरि न्यस्य तदधो हारं च विन्यस्य पूर्ववत्परस्परहरणं कृत्वा वल्लीं
 संस्थाप्य मतिं च लब्धं च तदधो विन्यसेत् । पुनरुपान्त्यहननादि कृत्वा
 राशिद्वयमानीय तयोरुपरि पूर्वमन्यत्र स्थापितं प्रथमफलं विन्यसेत् । तेषु
 त्रिषु राशिषूपान्त्येन स्वोर्ध्वं(धर्व) निहत्य तस्मिन्बन्धं प्रक्षिपेत् । तत्रो-
 धर्वगतं लिपाद्यात्मकेन भाज्येन हरेत् । तत्र शेषं लिपाद्यात्मकं फलं भव-
 ति । अधःस्थितं दृढहारेण हरेत् । तत्र शिष्टमहर्गणो भवति । एवं भा-
 ज्याधिके विशेषः । उद्देशकः—

नीता रवेर्बलवता मरुता समस्त—
 राश्यादयोऽत्र गणिताः सह तत्पराभिः ।
 शेषो मया परिगतः खलु तत्पराणां
 सैकं शतं कथय भानुमहर्गणं च ॥

अत्र तत्पराः शेषस्य उद्दिष्टत्वात्तत्परीकृतदृढभगणो भाज्यः । दृढ-
 वासरो हारः । तत्र भाज्यस्याधिकसंख्यत्वात् । प्रथमं भाज्यं दृढहारेण

विभव्य तत्र लब्धं फलमेकत्र निधाय पुनर्भाज्यशेषं दृढ़हारयोः परस्पर-
हरणेन वल्लीमुत्पाद्य मतिं लब्धं च संपाद्य पुनरुपान्त्यगुणमा(ना)दि कृत्वा
राशिद्वयमुत्पाद्य तयोरूपरि पथमहरणेन लब्धं फलं व्योमाद्यष्टयमै-
क्यमैः२१२८७०संकृत्वा(संक्षय) राशीनामुपान्त्येन स्वोर्ध्वं निहत्य
तस्मिन्बन्धं प्रक्षिपेत् । तत्रोपरिस्थितं तत्परीकृतभाज्याख्यं विन्यस्य तेषां
त्रयाणां रा.....न हरेत् । शेषस्तत्परीकृतः सूर्यः स्यात् । अधि(धः)-
स्थितं दृढ़हारेण हरेत् । तत्र शेषो भग्नः । तत्रैकाब्ध्येकरसव्यो-
मचन्द्र१०६१४१तुल्यो द्युगणः । एकरन्ध्रेषुखाष्टानिषन्नेषुयमाद्वक१२२९५-
८०१९१तुल्यो रविः । एकावाये तु(?)काङ्गाद्व्यष्टगाब्ध्यविधचन्द्रतुल्यो द्युगणः ।
एकनवाब्ध्येकागाङ्गाद्व्यष्टखामि३०८२६७१४९१तुल्यं फलम् ॥ ४६ ॥

*अथ वारकुट्टाकारे विवेषमाह—

अपवार्त्तिवासस्त्रादिगीषा-
त्कमशस्तानपनीय रूपपूर्वम् ।

कृतकुट्टनलब्धरातिमेषां
शुणकारं समुद्गान्ति वारहेतोः ॥ ४७ ॥

अपवार्त्तितेति । दृढ़वासरं स्थ(स)मभिर्भज्य तत्र शिष्टभाज्यं प्रकल्प्य
हारसप्तसप्तसंख्यं प्रकल्प्य दृष्टवारसंख्याहीनामिष्टवारसंख्यां शोध्यं प्रकल्प्य
पूर्ववत्कुट्टनकर्मणि कृते यो राशिरहर्गणत्वेन सिद्धो भवति तेन गुणितं
दृढ़वासरं भूताहर्गणे प्रक्षिपेत् । स इष्टवारेऽहर्गणो भवति । अत्र वल्ल्या अभावे
मतिरेव द्युगणराशिर्भवति । उद्देशकः—

धन्वन्यंशाः शरकृतिसमाः षट्कृतिर्मौरिकाणां
भानोर्मध्यं दश च विकलासंयुतं वर्णयन्ति ।
रात्रेः पातुस्तनुजादिवसे केन कालेन तुल्यो
भावी सूर्यः कथय विशदं जीवशुकज्ञवारे ॥

अत्र भानो राश्यादिकं लिप्तीकृत्य दृढ़वासरेण सावयवं निहत्य चक्क-
लाभिर्भज्य भग्नशेषमानीय तेन दृढ़वासरभाज्यां च कुट्टाकारकर्म कुर्यात् ।

*कुट्टाकारशिरोमाणिः निरग्परिच्छेदः श्लो० ६५-७३

तत्र लब्धोऽहर्गणः सहस्रसंख्यः । अस्मिन्नहर्गणे बुधवारः । अतो जीवादि-
वासरार्थमेकं शोध्यम् । दृढवासरे सप्तभिर्भक्ते चत्वारो लब्धाः । अतश्चतुःसंख्यो
भाज्यः । सप्तसंख्यो हारः । एतैः कुट्टनकर्मणि कृते द्विसंज्ञो राशिर्लभ्यते । तेन
द्विसंख्येन गुणितं दृढवासरं पूर्वानीक(त)बुधवासरयुग्णे प्रक्षिपेत् । तदा जीववा-
रेऽहर्गणो भवति । शुक्रवारविशुध्यं तु द्विसंख्यः शोध्यराशिः । ऊर्ध्वबुधवार-
सिद्धचर्थं सप्तसंख्यः शोध्यराशिः । अन्यत्पूर्ववत् ॥ ४७ ॥

-अथ वेलाकुट्टाकारे विशेषमाह-

छेदभाज्यापवर्तेन यच्छेदस्यातिरिच्यते ।

तेन हारं समभ्यस्य वेलाकुट्टम् पूर्ववत् ॥ ४८ ॥

प्रक्षिप्य भागहारं कुट्टाकारे पुनः पुनः प्राज्ञैः ।

योज्यं च भागलब्धं भाज्ये प्रस्तारयुक्त्यैव ॥ ४९ ॥

छेदेति । उदयादन्यकालजो ग्रहो यदोद्दिष्टो भवति, तत्र वेलाकुट्टाकार्यः ।
तत्र दिनांशस्य यच्छेद एतावत्यां नाडिचामेवं ग्रह इत्युक्ते नाडिकांशस्य च्छेदः
षष्ठिसंख्यः । एतावति यामे गत एवमित्युक्ते यामस्य दिनाष्टांशत्वादष्टसंख्य-
श्छेदः । एवमन्यत्रापि कल्प्यम् । अत्र नाडिकायामुष्टित्वात्षष्ठीसंज्ञो(ष्टिसंख्यो)
दिनांशच्छेदः । तं षष्ठी(ष्टिसंज्ञांस्यं) दिनांशच्छेदं दृढभाज्यं च परस्परं हत्वा
तत्र शिष्टेन द्वादशसंख्यौ तौ दिनांशच्छेदभाज्यौ हर्तव्यौ । तत्राष्टाचत्वारिं-
शत्संख्यो भाज्यः । पञ्चसंख्यो भाज्यः । पञ्चसंख्यो दिनांशच्छेदः । सोऽत्र
च्छेदातिरिक्त इत्युच्यते । तेन दृढहारं गुणयेत् । सोऽत्र हारः स्यात् । तथा
तेन लिप्ताशेषस्योद्दिष्टत्वात् । सोऽत्र शेषः । अष्टाचत्वारिंशत्संख्यो भाज्यः ।
अत्र लिप्ताशेषस्योद्दिष्टत्वात् । भाज्योऽपि लिप्तकृतो ग्रासः । तत्र
भाज्यहारयोः पुनरप्यपवर्तनसंभवात् । तौ पञ्चभिर्भर्त्र(क)व्यौ । तत्र भाज्यः
पञ्चप्रतिशतः द्वून्यरसायिसप्तयम् २७३६० संख्यैः । हारो नवाष्टायिशून्यैकयम-
९२१०३८९ संख्यशेषः । पूर्वगुणेन गुणित उत्तरहारेण हत्वा प्राघ्वदेकसप-
ति ७१ संख्य एव । एतैः पूर्ववदहर्गणरवी साध्यौ । न तत्र घटीभूतोऽहर्गणे

रामस्वाक्ष्यग्रिसागर४३२०३तुल्यः । लिप्तीकृतो रविरेकाष्टीष्वक्षिसागर४२-
५१६११२तुल्यः । अत्र लब्धेऽहर्गणे भगणाद्यात्मके फलं च स्वस्वहारं यथे-
ष्टगुणं प्रक्षिप्योद्देशकोक्ताहर्गणभगणाद्याः साध्याः । यावत्प्रक्षिप्ते
मया दृष्टोऽयमित्युद्देशको ब्रवीति तावत्स्वस्वहारं प्रक्षिपेदित्यर्थः । प्रस्तारयु-
क्त्या यत्संख्यागुणितो हारोऽहर्गणे प्रक्षिप्यते तत्संख्यागुणित एव हारः फलं च
प्रक्षेप्य इत्यर्थः ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

गन्तव्य उद्दिष्टे तत्र विशेषमाह—

गन्तव्यमिष्टं यदि कस्यचित्स्या-

द्वगन्तव्ययोगादिमेव कर्म ।

रूपेण वा योऽन्यविधिविचिन्त्य

सर्वं समानं स्वलु लक्षणेन ॥ ५० ॥

गन्तव्यमिति । गन्तव्य उद्दिष्टे सति भगणादेगतव्यं शेषं प्रकल्प्य पूर्ववद्व-
लीमुत्पाद्य तत्र भाज्यशेषे यत्संख्यया गुणिते गन्तव्यशेषं तस्मिन्प्रक्षिप्य हार-
शेषेण भक्ते विशेषं फलं भवति तत्संख्यां मर्तिं प्रकल्प्य तत्राऽप्तं लब्धं च
प्रकल्प्य पूर्ववत्कुटूटाकारकर्म कृत्वाऽहर्गणं फलं चाऽनयेत् । तत्र फलमेकहीनं
स्फुटं भवति । अन्यतसर्वं पूर्ववदेव । उद्देशकः—

गन्तव्यं रविणाऽष्टमस्य भवनस्याऽहुः का(क)लानां शतं

संचिन्त्याऽऽशु पदात्मकस्य गणितं ज्ञातं त्वया चेदिह ।

यावन्त्यत्र कलेगतानि मतिमनसवार्णि वर्षाणि मे

त्वंहां(त्वहां) यश्च गणः सैव विशदं वाच्यः कलेयो गतः ॥

अत्र पूर्ववदानीति मण्डलं गन्तव्यं वेदव्योमशशाङ्केकादित् ॥ १०४-
तुल्यम् । अत्र लब्धेऽहर्गणो नवाष्टवसुरसाष्टैकसंख्यो भगणो द्विकेक-
षु ५१२संख्यः । तत्रैकहीनो भगणो गतभगणः स्यात् । अत्रापि पूर्ववद्-
संख्यं क्षेप्यं प्रकल्प्य राशिद्वयमानीय पुनरिष्टगन्तव्यशेषेण निहत्य स्वस्वहारेण
विभज्य शेषौ वाऽहर्गणभगणौ भवतः । नदुकं रूपेण वेति ॥ ५० ॥

ग्रहयोगे तदन्तरे वोद्दिष्टविशेषमाह—

योगेषु तेषां भगणादियोगै-

विशेषितैर्वाऽपि तथा विशेषे ।

अन्योऽन्यशेषादपि चिन्तनीय-
मिष्टग्रहस्पष्टगणैर्विधानम् ॥ ५१ ॥

इति महाभास्करीये कर्मनिबन्धे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

योगेषु तेषामिति । यत्र ग्रहयोर्ग्रहाणां वा योग उद्दिष्टस्तत्र तयोर्ग्रहयोस्त्वेषां
वा भगणयोगो भाज्यः । भूदिवस एव हारः । भगणादिशेषयोगः शेषग्रहान(न्त)र
उद्दिष्टे भग[ण]न्तरं भाज(ज्यं) भूदिवसो हारः कर्तव्यः । योग उद्देशकः—
पञ्चस्पतनवभौमशशाङ्कौ राशिपूर्वगणितौ समवेतौ ।

उच्यतां दिनगमाशशिभौमौ कीदृशौ च भटतन्त्रविदाशु ॥

अत्र राशियोगः पञ्चसंख्यः । भागयोगः सप्तसंख्यः । लिप्तायोगोऽत्र
भाज्यः । भूदिवसो हारः । ताभ्यामपवर्तिताभ्यामीह कर्म क्रियते । तत्र जातो
द्विगुणशून्यरन्धरकृताद्रिषुचन्द्रव्योमन्दु १० १५७४९० ३२ संख्यकः । अथ
विशेष उद्देशकः—

भौमश(शु)क्रगुरुमध्यविशेषः पञ्चराशिगणितः परिपूर्णः ।

उच्यते दिनगणः कलियातो देवमान्त्ररुधिरौ च क्रिक्रियतौ(न्तौ) ॥

कुजजीवभगणोर्विणवियोगोऽत्र भाज्यः । भूदिवसो हारकः । ताभ्या-
मपवर्तिताभ्यामत्र कर्म कार्यम् । अत्र जातोऽहर्गणः षध्यो(पञ्चव्यो)मषट्क्षिरा-
मेन्दुचन्द्र(११ ३३६०५)तुल्यः । अयोन्यशेषादित्यादिना सायकुट्टाकारः
सूचितः । अन्यर्था(र्था)इस्माच्छेषादिष्टग्रहाणां स्पष्टभगणैश्च कुट्टाकार-
विधानं चिन्तनीयमिति इह सूचितम् । स कुट्टाकारविधिर्गोविन्दस्वामिलते
भाष्ये द्रष्टव्यः । तद्वाष्पस्य व्याख्यायां तत्प्रयोगो मया व्याख्यातश्च ॥५१॥

इति परमेश्वरकृतायां कर्मदीपिकायां

प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

अथ देशान्तरविधिः । तत्र लङ्कामेर्वन्तरालगतमध्यरेत्वास्ति(स्थि)तानि
कौतिचित्पत्तनान्याह—

लङ्कातः खरनगरं सितोरुगेहं
वाणाटो मिसितपुरी तथातपणि ।

महाभास्करीयम् ।

१०

**उत्तुङ्गः सितवरनामधेयशौलो
लक्ष्मीष्टिपुरमपि खात्यगुल्मसंज्ञम् ॥ १ ॥**

**विख्याता वननगरी तथा ह्यवन्तिः
स्थानेशो मुदितजनस्तथा च मेरुः ।**

**निन्द्या (विन्द्या) ख्य[ः] करणविधिस्तु यथ्यमाना-
मेतेषु प्रतिवसतां न विद्यते सः ॥ २ ॥**

लङ्घान्त इति । एतेषु वसतां जनानां देशान्तरारूपं कर्म न भवति ॥ १ ॥ २ ॥

**अथ कैश्चिदुदितं देशान्तरयोजनात् गमनोपायमक्षांशानित्यादिना पदश्या-
ध्वानमित्यादिना तन्निराकरोति—**

**स्वाक्षांशा णि(नि)गदितवित्तनाशहीना-
त्संहन्यान्नवनवपक्षपुष्करारूपैः ।**

**अष्टाभिः शरकृतिहीनभागसंख्ये-
श्वन्द्रांशैरपहृतयोजनानि कोटिः ॥ ३ ॥**

**कर्णाख्यः स्वविहितपत्तनान्तरद्वा
तिर्यकस्थो जनव(प)दभाषितो जगत्याम् ।**

**तत्कृत्योर्विवरपदं वदन्ति केचि-
दध्वानं गणितस्य वेदितारम् ॥ ४ ॥**

**अक्षांशानिति । कस्मिन्सपरेखागतपत्तनेऽक्षांशान् विदित्वा तदक्षांशस्व-
देशाक्षांशयोर्विवरभागानानीय तैर्भूपरिधियोजनानि नवनवपक्षपुष्करारूपतुल्या-
नि निहत्य चक्रांशैः षष्ठ्युत्तरशतत्र्यैर्विभज्य लब्धं कोटिर्भवति । कोटियो-
जनानीत्यर्थः । स्वदेशसपरेखागतपत्तनयोरन्तराले तिर्यग्गतानि जनपदभाषितानि
जनपदभाषणासिद्धानि योजनानि कर्णो भवति । एतयोः कोटिकर्णयोर्वर्गान्तर-
पदं देशान्तरयोजनानि भवन्ति । अत्रोक्तानि द्वयोर्भूपरिधियोजनानि योजनतः
पञ्चविंशत्युत्तरशतद्वयांशैरष्टभिर्हीनानीत्याह—अष्टाभिरित्यादिना ॥ ३ ॥ ४ ॥**

अस्य पक्षस्य दूषणमाह—

**अध्वानं गणितविदो भटस्य शिष्याः
स्थूलत्वाच्छ्रवणविधेर्न सम्यगाहुः ।**

**अक्षादेरपि च विधेरथोपपात्ति-
वर्कत्वात्क्षतिपरिधेर्वदन्ति सन्तः ॥ ५ ॥**

—ग्रहगणित. मध्यमा. २, आर्यभटीयम्. गीतिका. ५, ब्राह्मफुट. तत्त्व. १५, गोला-
ध्यायः भुवन. ५२, शिष्यधी. मध्यमा. ५६, सिद्धान्तशेखर. मध्यमा. १०१, १०५

कर्मदीपिकासहितं-

अध्वानमित्यादिना । दूषणहेतुमाह—स्थूलत्वादित्यादिना । स्थूलत्वं
जनपदभाषणमावसिद्धत्वात् ॥ ५ ॥

अथ मतान्तरं प्रदर्श्य तदपि निराकरोति—

छायार्थस्फुटदिवसतिगमरइम्यो-

रध्वानं विवरकलाग्रमाहुरेके ।

नैतत्स्यात्समपरपूर्वदिकस्थितानां

तुल्यत्वात्फलगणितस्य वर्णयन्ति ॥ ६ ॥

छायाप्ते(र्थे)यादिना । मध्यच्छायया वक्ष्यमाणविधिना मध्याह्नेऽकर्मानीय
पुनर्गणितविधिना च मध्याह्ने देशान्तरं विनाऽकर्मानयेत् । तयोर्यद्विवरतलाग्रं
विवरकलामानं तत्तदेशान्तरमित्येक आहुः । तद्देशान्तरसाधनमित्यर्थः । तन्नि-
राकरोति—नैतदित्यादिना । दूषणहेतुमाह—समपरेत्यादिना ॥ ६ ॥

अथ स्वमतमाह—

सूर्येन्द्रोरकृतसमाध्वनोर्विधानात्

संप्राप्तः सति इलकालहृष्टयोश्च ।

विश्लेषः स्फुटतर उच्यतेऽत्र कालो

गोलोक्तैर्विदितभटप्रणितेत्रः ॥ ७ ॥

नित्यं वा शाश्वतमदेशकालसंबद्धं

सूर्यश्च स्फुटमुदयास्तथङ्ग(तद्घ)टीभिः ।

कृत्वैव ज्वलविधिना घटीश्च बुद्ध्वा

तत्रस्य(स्थ)द्विपरमुशान्ति देशकालम् ॥ ८ ॥

सूर्येन्द्रोरिति । अकृतदेशान्तरसंस्कारयोः सूर्येन्द्रोरन्तरकालेन तदुद्धैरपक्रमविक्षे-
पादिताधनैश्च ग्रहणारम्भकालमानीय पुनर्वटिक्या छायया वा प्रत्यक्षारम्भकालं
चाऽनयेत् । तयोर्विवरं +देशान्तरकालो भवति । अथवा नित्यं सर्वस्मिन्न-
प्यकृतदेशान्तरसंस्काराभ्यां सूर्यशशिभ्यां सूर्यास्तमयचन्द्रं सूर्यास्तमयचन्द्रसूर्या-
स्तमयचन्द्रास्तमययोर्वाऽन्तरकालं वक्ष्यमाणविधिनाऽनीय पुनर्वटिकास्थपनेन
च तदन्तरकालमानयेत् । तत्र तयोर्विवरं तन्त्रज्ञा देशान्तरकालमिच्छन्ति । देशा-
न्तरकालस्य साधनमित्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥

रेखायाः पूर्वपश्चिमविशेषज्ञानायाऽह—

+खण्डखायके. तिथ्याधि. १३, ब्राह्म. मध्यमा. ३६-८, लघुमानसे प्रकीर्णा. ३
ग्रहगणिता. मध्यमा. ३, गोला. मध्यगति. २४-५, सूर्य. मध्यगति. ६३-५.

अहोदयो यदा पूर्वं स्पर्शश्चैवोपलक्ष्यते ।

पूर्वेण समरेखाया भ्रष्टा स्यात्पश्चिमेऽन्यथा ॥ ९ ॥

ग्रहादयो थदेति । अस्मिन्ज्ञेयेऽप्यपाठश्च लक्ष्यते । अत एवा(वं) पठितव्यम्—

ग्रहादयो यदा पूर्वं स्पर्शार्थः पश्चात्त लक्ष्यते ।

पूर्वेण समरेखाया द्रष्टा स्यात्पश्चिमेऽन्यथा ॥ इति ।

यदा गणितसिद्धचन्द्रोदयकालात्पागेव प्रत्यक्षीकृतचन्द्रोदयो भवति तथा गणितसिद्धस्पर्शाकालमतीत्य प्रत्यक्षीकृतस्पर्शश्च भवति तदा समरेखायाः पूर्वस्मिन्देशे स्थितो द्रष्टा भवति । अन्यथा पश्चिमे स्थितः स्यात् ॥ १ ॥

इदानीं देशान्तरकालेन ग्रहणान्तरसंस्कारमाह—

कालेनाऽऽहत्य भुक्तिं ग्रहरवित्पसां देशजातेन नित्यं

षष्ठ्या हृत्वाऽथ लब्ध्वा जलवसुरवयोर्दिग्गतानां धनर्णे ।

लम्बेनाभ्यस्य भूमेः सकलगुणहृतो वृत्तसंख्याघटीभि-

हृत्वा देशान्तराभिर्गग्नरसहृतो योजनाश्च वदन्ति ॥ १० ॥

इति महाभास्करीये द्वितीयोऽध्यायः । २ ॥

* कालेनाऽऽहत्येति । देशान्तरनाका(डी)भिर्गहभुक्तिं निहत्य षष्ठ्या विभूष्य लब्धं तत्तद्ग्रहमध्यमे रेखायाः पश्चिमे धनं कुर्यात् । पूर्वस्मिन्देश कर्णं कुर्यात् । लम्बेनाऽऽहत्येत्पुत्तरार्थेन स्वदेशभूवृत्तानयनं तद्रत्देशान्तरथोजमानयनं चाऽऽह । लम्बेन भूवृत्तं निहत्य विराशिज्यया विभजेत् । तत्र लब्धं स्वदेशभूवृत्तयोजनमानं भवति । तां वृत्तसंख्यां देशान्तरघटिकाभिर्वैहत्य षष्ठ्या विभजेत् । तत्र लब्धं देशान्तरयोजनसंख्या भवति ॥ १० ॥

इति परमेश्वरकृतायां कर्मदीपिकायां

द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

कर्मदीपिकासहितं-

अथ विप्रभाध्याय उच्यते । तत्र स्थलस्य समीकरणं शङ्कुस्थापन-
प्रकारं चाऽऽह—

**अद्भिः समत्वमधिगम्य रसातलस्य
वृत्तं लिखेत्स्फुटतरं खलु कर्कटेन ।
सूत्रैश्चतुर्भिरवलम्बनतन्निषद्धै-
ज्ञातार्जवोरु[समवृत्त?]गुरुर्नरः स्यात् ॥ १ ॥**

अद्भिरिति । स्थलमध्ये पतितं जलं सर्वदिक्षु समं गच्छति चेत्तस्थलं
समं भवति । एवमद्भिः समत्वावगतिः । समे स्थल इष्टव्यासार्धप्रमाणेन कर्क-
टेन यन्त्रभेदेनेष्टवृत्तामालिखेत् । तन्मध्ये यथोक्तं शङ्कुं स्थापयेत् । शङ्कु-
लक्षणमाह—सूत्रैरित्यादिना । समृद्धे गुरुमूलादग्रान्तं चतुर्दिक्षु सम्यक्प्रसारि-
तैश्च । सूत्रभिरेखाभिरङ्गिन्तो रेखास्थानबद्धैश्चतुर्भिरव[ल]म्बकसूत्रैज्ञातार्जवस्थितिः
शङ्कुर्भवति । *दिग्विभागार्थ(र्थ) तु तन्मस्तकमध्ये सूक्ष्माग्रा काचिच्छलाका
संस्थाप्या । तदग्रसंभूतच्छायाग्रवशाददिग्भवति ॥ १ ॥

दिग्विभागमाह—

**छायाप्रवेशानिर्गमविन्दुभ्यामिनमालिखेदव्यक्तम् ।
तद्वर्त्तन्मस्य)पुच्छनिःसूतं सूत्रं योन्योत्तरं शङ्कोः ॥२॥**

छायाप्रवेशेति । प्राक्षणेले वृत्तमध्यस्थापितशङ्कोर्मस्तकमध्यस्थशलाकासं-
भूतच्छायाग्रस्य वृत्तपरिधेश्च योगो यत्र दृश्यते तत्र विन्दुं कृत्वा पुनरपराहे
च तच्छायाग्रवृत्तयोर्योगे विन्दुं कुर्यात् । पुनस्तद्विन्दुद्वयं मध्यं कृत्वैकेनैव
×कर्कटेन वृत्तद्वयमालिखेत् । यथा वृत्तत्रययोगेन मत्स्यं भवति । तन्मस्यमुख-
पुच्छनिर्गतं सूतं वृत्तपरिवृद्धय(ध्य)न्तं कुर्यात् । वत्सूत्रस्याग्रे शङ्कोर्योन्योत्तरे
दिशौ भवतः ॥ २ ॥

अथ प्रकारान्तरेणाप्याह—

**विन्दुभिस्त्रिभिरतुल्यकालजैः
संलिखेच्छफरिको विधानतः ।
सूत्रयोर्मुखसमप्रयान्तयो-
र्योगतः कुजवुधाशयोर्विधिः ॥ ३ ॥**

* ग्रहग. त्रिप्रभ. ८-९, सिद्धान्तशेखर. त्रिप्रभ. २, ३, लघ्वार्य. त्रिप्रश्न. १, २,
शिष्यधी. त्रिप्रश्न. १-२. ×आर्यभट्टीये. गणितपाद. १३, शिष्यधी. यन्त्रा. २.

बिन्दुभिरिति । इष्टकाले शङ्कोऽच्छायाग्रे बिन्दुं कृत्वा पुनः किंचित्काल-
मर्तीत्य तत्कालच्छायाग्रेऽपि बिन्दुं कुर्यात् । तद्विन्दुवृत्त्यमध्ये कृत्वा वृत्त्वृत्य-
मालिख्य ×मत्स्यद्वयमुत्पाद्य तन्मत्स्यद्वयमुखपुच्छनिर्गतसूवयोगो यत्र भवति,
ततः शङ्कुमस्तकप्रापि दक्षिणोत्तरं सूत्रं वृत्तपरिध्यन्तं कुर्यात् । तदग्रे
शङ्कोर्दक्षिणोत्तरदिशौ भवतः । अत्रोभयत्र शङ्कानुच्छृत एव हि दक्षि-
णोत्तरसूत्रस्य संचारो भवति ॥ ३ ॥

अथ च्छायाकर्णाख्यस्य स्ववृत्तविष्कम्भार्धस्याऽनयनमाह—

नृच्छायाकृतिग्रेगस्य मूलमाहुर्मनीषिणः ।

विष्कम्भार्धा(धे)स्ववृत्तस्य च्छायाकर्मणि सर्वदा ॥ ४ ॥

नृच्छायोति । शङ्कुच्छायावर्गयोर्योगस्य मूलं छायाकर्णे भवति ।
स एव स्ववृत्तविष्कम्भार्धमित्युच्यते । छायाकर्णसाधितवृत्तस्य विष्कम्भा-
र्धमित्यर्थः । स्ववृत्तपरिकल्पनायाः प्रयोजनं गोलविद्धिर्वेद्यम् ॥ ४ ॥

अक्षावलम्बयोरानयनमाह—

छायाहतं त्रिभुवनस्य गुणप्रतानं

हत्वा नरेण च पृथग्विभजेतपदेन ।

अक्षावलम्बकगुणौ विपुवत्प्रसिद्धौ

छायानरौ च विपुलावपरत्र हृष्टौ ॥ ५ ॥

छायाहतमिति । द्वादशाऽगुलशङ्कोर्धिषुवद्विनमध्याहनादन्यत्र यथे-
ष्टकाले छायाशङ्कुतत्कण्ठैरेवं साधितौ राशी तत्काले महाच्छायामहा-
शङ्कू भवतः ॥ ५ ॥

अपक्रमाद्यानयनमाह—

इष्टज्यां मुनिरन्धरपुष्करशशिक्षुणां सदा संहरेद्-

व्यासार्थेन भवेदपक्रमगुणस्तात्कालिकस्तत्कृतिम् ।

विष्कम्भार्धकृतेर्विशोध्य च पदाद्युव्यासखण्डं विदुः

स्वेष्टकान्तिहतं फलं प्रविभजेल्लम्बेन जीवा क्षितेः ॥ ६ ॥

व्यासखण्डगुणिता क्षितेर्गुणं संहरेद्युदलजीवया पुनः ।

काष्ठिं च यदवासमत्र तु प्रोच्यते चरदलं सतां वरैः ॥ ७ ॥

इष्टज्योमिति । सायनस्य स्फुटरेवेर्भुजज्यां मुनिरन्ध्रपुष्करशशी(शि)भिन्निहत्यं त्रिराशिज्यया विभज्य लब्धमपक्रमज्या भवति । अपक्रमज्याकृतिं व्यासार्थवर्गाद्विशोध्य शिष्टस्य मूलं *स्वाहोरात्रार्धज्या भवति । इष्टकान्तिज्याहतां पलज्यां लम्बकेन विभज्य लब्धं क्षितिज्या भवति । क्षितिज्यां व्यासार्थहतां स्वाहोरात्रार्धज्यया विभजेत् । तत्र लब्धं चरद्लज्या भवति । सा चापिता चरद्लं प्राणीकृतं भवति ॥ ६ ॥ ७ ॥

चरानयने कर्मन्तरमाह-

जिना इशाव्ना कृतरन्धभूमयो
नवादि यस्ते गुणिता वलाङ्गुलैः ।

हताश्चतुर्भिः क्रियगोनरान्तजा

भवन्ति निःश्वासलवा वलोद्धवाः ॥ ८ ॥

जिना इशाव्ना हति । अत्र शालीशब्देनैका संख्योऽस्यते । अथवा रन्धभूमय इति पाठः । जिनाद्यस्त्वस(यः)संख्यामेदाः पलाङ्गुलहताश्चतुर्भर्मेत्का मेषवृषभमिथुनानां च[र]दलासवो भवन्ति । एवमानीतचरदलासूनां स्थोल्यं स्यादिति गोलविदि आहुः ॥ ८ ॥

लङ्गोदयप्रमाणानयनमाह-

शशिकृतशशिरामैराहता राशिजीवाः

स्वाधिदिवसगुणार्थैर्भाजिताः काष्ठिताश्च ।

पतितसमतिरिक्ताः पूर्वचापैरजाया

विषुवदुदयराशिप्राणपिण्डा भवन्ति ॥ ९ ॥

शशिकृतेति । एतद्द्वित्रिराशीनां जीवाः शशिकृतशशिरामैः पृथङ्गनिहत्य तत्तद्राशिज्यासिद्धस्वाहोरात्रार्धज्यया विभज्य लब्धं चापि कुर्यात् । पुनः प्रथमचापं द्वितीयचापाद्विशोध्य द्वितीयचापं तृतीयचापाद्विशोधयेत् । एवं कृते मेषवृषभमिथुनानां लङ्गोदयप्राणा भवन्ति ॥ ९ ॥

एवं सिद्धात्पठति-

स्वनगरसशशाङ्कां पञ्चरन्धारिमरुपा

विषयशिखिनैवकास्ते च हृष्टा विधिहैः ।

चरदलपरिहीना योजिता व्युत्क्रमेण

प्रतिविषयसमुत्थास्तूदया मेषपूर्वाः ॥ १० ॥

*गोला. त्रिप्रह्न. १-४८, ग्रहगणिते. स्पष्टा.४८सूर्य. स्फुट. ६१. सिद्धान्तशेखर. स्फुटा ६५, लङ्गोदय. स्पष्टा. १६, क्षितिज्याः. स्पष्टा. १७, ब्राह्म. स्पष्टा. ५७ सण्डुक्षाया. क्षितिज्या. ३

खनगरेति । एतैः स्वदेशराश्युदयप्राणानयनजा(मा)ह-प(च)रद्देति । मेष-
वृषमिथुनानां लङ्कोदयासवः प्रथमद्वितीयतृतीयराशीनां चरदलासुभिर्हीनाः
स्वदेशासवो भवन्ति । पुनर्व्युत्क्रमेण चरदलयुता मिथुनवृषमेषाणां ल-
ङ्कोदयास्तृतीयद्वितीयप्रथमराशीनां चरद्देन युताः कर्कटकासिंहकन्यारा-
शीनां स्वदेशोदया भवन्ति । व्युत्क्रमेणेतत्पदमुत्तरत्र च संबध्यते ।
अथवोत्तरत्रैजास्य संबन्धः । मेषादीनां षण्णमेवमुक्ता उदयासवो मीना-
दीनां षण्णां त्युत्क्रमेण भवन्ति ॥ १० ॥

मध्याहनच्छायानयनमाह—

अप(व)गम(त)व(फ)लभागा मेषजूकादिगोले

रहितसहितसंख्या मध्यसूर्यावनामम् ।

अवनतिलवहीनः प्रोन्नतिश्वकपाद-

स्त्ववनतिलवजीवा सा प्रभा नेतरा स्यात् ॥ ११ ॥

अवगतफलेति । मेषादिगे सूर्यऽपक्रमचापाक्षचापानामन्तरं मध्याहने
सूर्यस्यावनर्ति तुलादौ तयोर्योगः सूर्यावनतिर्मध्याहनच्छाया मध्याहनशङ्कु-
शेत्यर्थः ॥ ११ ॥

प्रकारान्तरेण मध्याहनशङ्कुमाह—

क्षितिजा(ज्या)द्युदलसमासो विश्लेषो वोत्तरेतरे गोले ।

लम्बधनस्त्रिज्याप्तः शङ्कुर्दी(दिं)नमध्यगे सूर्ये ॥ १२ ॥

क्षितिजे(ज्ये)ति । उत्तरगोले क्षितिज्यास्वाहोरात्रार्धज्ययोर्योगः कार्यः ।
दक्षिणगोले विश्लेषः कार्यः । एवमानीतः स योगो विश्लेषो वै लम्बगुणित-
स्त्रिज्याभक्तो मध्याहनशङ्कुर्भवति ॥ १२ ॥

मध्याहनच्छायक्षम् । मादित्यानयनमाह—

छायया समभिनीतसंगतेः

काप्ठतोऽधिकतरं यदा लवम् ।

तद्विदः स्फटरवरपक्ष-

स्तिरमराश्मिरपि चोत्तरे तदा ॥ १३ ॥

छायदेति । दृष्टिनच्छायादाङ्गुलसाधितदृग्ज्यकाष्ठायदाऽक्षकाष्ठम्-
दिवतरं तदा नंतिकाष्ठामृद्विष्टष्टु नेत्रकमः । तदा रविरप्युत्तरगोले भवति ।

न्लघुमारकरिय त्रिपश्च ५ ब्रह्म । न्लश्च त्रद्याय ३२-३ रित्त नशोखरे त्रिपश्च १७
खण्डसाधकेत्रिपश्च ५ वाहना । शश्यवो । त्रिपश्च ९ सूर्य । त्रिपश्च ४४ यहग । सप्तष्टा ५८

यत्र सर्वदाऽधिकोऽक्षस्तत्र देशोऽ(शोऽ)यं विधिरिति तरदग्र(ग्र)हणैन
प्रोवितम् । उत्तरगोलेऽपि समष्टिलादक्षिण एव यत्र मध्याह्ने रविर्भवति तत्रायं
विधिरित्यर्थः ॥ १३ ॥

समष्टिलादुत्तरस्थेऽके विधिमाह—

छायायां याम्यकाष्ठायामक्षयुक्ता नतिः स्फुटा ।

जायन्तेऽपक्रमा भागो भास्वतो दक्षिणापथे ॥ १४ ॥

छायायां याम्यकाष्ठायामिति ॥ १४ ॥

यदा मध्यच्छायादक्षिणगोलेऽपि विधिमाह—

*अक्षतोऽधिकतरा यदा नतिः

प(ह)इयते बलमतस्तदा सता ।

शिष्यतेऽपमधनुः स्फुटं ततो

भास्करोऽपि खलु याम्यगोलगः ॥ १५ ॥

अक्षतोऽधिकतरति । यदाऽक्षकाष्ठाऽधिकतरं नतिकाष्ठं तदाऽक्षकाष्ठहीनं
नतिकाष्ठमपक्रमधनुर्भवति । रविरवि(पि) दक्षिणगोले भवति । सर्वदा नतेर-
धिकतरं दक्षिणगोल एव भवति ॥ १५ ॥

अपक्रमेणाऽदित्यानयनपाह—

तदगुणेन गुणितां त्रिराशिञ्चां

ज्यामपक्रमगुणेन संहरेत् ।

लब्धचापगुणिते स्फुटं ततो

भास्करं त्रिकंस्तप्तण्डाधिकः ॥ १६ ॥

तदगुणेनति । अपक्रमधनुषो जां त्रिजयता निहम्य परमाययुतं रथं तृती-
यपदे : द्व्युजाचारं राशिऽटक्युतं रविः(पि) चतुर्थपदे तद्व्युजाचारं राशित्रयाद्वि-
त्तोध्य शिष्ठं रागिनवद्व्युतं रविः(पि) च राशित्रविशेषयनं सप्तपदे गतस्य कांटि-
त्वान्यायतः स्तिष्ठं भवति ॥ १६ ॥

अपक्रमनतिभ्यामहानयनपाह—

उत्तरे संयुतिः सूर्ये विश्लेषो दक्षिणे स्मृतः ।

अपि(प)क्रानतांश नां छायायां च पलं भवेत् ॥ १७ ॥

*ग्रहाणते विप्रश्च ७०,

उत्तर इति । उदगोले मध्याह्नच्छायाङ्गुलसाधितनिचापस्या-
पक्रमचापस्य च योगो लपट्यं मध्यच्छाया उत्तरगा चेदेवं दक्षिणगा चेन्न-
तिचापहीनमपक्रमचापमक्षचापं दक्षिणगोले । अपक्रमचापहीनं नतिचापमक्षचापं
छायायां चेति दक्षिणस्थायां छायायां च विश्लेषः कार्य इत्यर्थः ॥ १७ ॥

गतगन्तव्यघटिकाभिः शङ्कानयनमाह—

दक्षिणोत्तरगते विवस्वति
प्राणराशिनिचया धनक्षयौ ।

साक्षजं चरदलं सदा सतो

जीवयाऽत्र गुणितं दिवागुणम् ॥ १८ ॥

संहरोत्तिभुवनस्य जीवया
तत्र लब्धानिचये क्षितेर्गुणम् ।

व्यत्ययं चरदलस्य तत्कुरु

स्वावलम्बकहतं हरेत्पुनः ॥ १९ ॥

व्यासखण्डानिचयेन लभ्यते

शङ्कुरिष्टघटिकासमुद्भवा ।

व्यासतत्कातिविशेषजापदं

कथ्यते स्फुटतरा प्रभा हि सा ॥ २० ॥

दक्षिणोत्तरोति । दक्षिणगोले गतगन्तव्यप्राणेषु चरदलप्राणाः क्षेष्याः ।

उत्तरगोले तेभ्यः शोध्याः । एवं कृते गतगन्तव्यप्राणानां जीवामानी-
य तां स्वाहोरात्रार्धज्यया निहत्य त्रिराशिज्यया विभज्य लब्धे फले
क्षितिज्यां दक्षिणगोले विशेषयेत् । उत्तरगोले प्रक्षिपेत् । एवं कृतं
तत्फलं लम्बके निहत्य व्यासर्धेन हरेत् । तत्र लब्धं शङ्कुर्भवति ।
तद्वर्गव्यासकृत्योर्विशेषमूलं छाया भवति ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

शङ्कवानयन उपायान्तरमाह—

आदित्यलम्बविवरांशगुणेन हत्वा

तत्कालमध्यपरिनिष्ठितलम्बकाख्यम् ।

विष्कम्भमेदराहितः स्फुटशङ्कुरुक्त-

स्तद्वोलभेदकृतिशुद्धपदं प्रभा स्यात् ॥ २१ ॥

कर्मदीपिकासाहितं-

आदित्यलभेति । इष्टकाल उदयलग्नमानीयाऽऽदित्यतङ्गयोर्विवरस्य
जीवमानयेत् । तद्विवरं त्रिराश्यधिकं चेत्त्रिराशिभ्यो विशेषध्य शिष्टस्य
जीवमानयेत् । तथा जीवया तत्कालमध्यपरिनिष्ठिं लम्बकं वक्ष्यमाणं
निहत्य त्रिराशिज्यया विभजेत् । तदा लब्धमिष्टशङ्कुर्भवति । तद्व-
गेव्यासार्थकृत्योर्विशेषमूलं प्रभा छाया भवति । वाशब्दः प्रकारान्तर-
सूचनार्थः । एष शङ्कुः स्थूलो भवति । अतो गोविन्दस्वामिनाऽस्य
श्रिःप्रकारं योजना व्याख्याता । पूर्वत्र संतोषाभावाद्धि तथा संभवति ।
वक्ष्यमाणलम्बकदोषादस्य स्थौल्यमिति गोलविद आहुः ॥ २१ ॥

तत्कालमध्यलम्बकानयनमाह—

इनरविकक्ष्यामध्यज्याकृत्योर्विशेषशेषपदम् ।

तत्कालमध्यजातो गोलज्ञैर्लम्बकः कथितः ॥ २२ ॥

[इन]रविकक्ष्येति । रविकक्ष्यापां मध्यज्यानयनं पञ्चमाध्याये वक्ष्यति ।
तन्मध्यज्यावर्गव्यासार्थकृत्योर्विशेषपदं तत्काले मध्यज्यातो लम्बको भवति ।
मध्यलग्नमावमचापाक्षचापयोर्योगस्य विश्लेषस्य वा जीवा मध्यज्येत्युच्यते ।
अत्र सूक्ष्मलम्बकावगतिस्तु भाष्यव्याख्यया सिध्येत् ॥ २२ ॥

पुनरपि प्रकारान्तरेण शङ्कवानयनमाह—

प्राणैश्चर्युतविहीनघटीगुणेन

तज्ज्याविपर्यकृतेन हतस्य वाऽस्य ।

द्युव्यासलम्बकपरस्परताडितस्य

च्छेदोऽर्धविस्तरकृतिः फलमस्य शङ्कुः ॥ २३ ॥

तज्ज्याविपर्यकृताद्युज्याभ्यस्तेन शङ्कुना हत्वा ।

विषुवत्कर्णाभ्यस्तात्रिज्याछेदः फलं शङ्कुः ॥ २४ ॥

प्राणैश्चर्यैरिति । *इक्षिणोत्तरगोलयोः कमाच्चरदलप्राणैर्युतानां हीनानां च गतगन्तव्यासूनां जीवमानीय तथा चरदलज्याहीनयुतया स्वाहोरात्रार्थं निहत्य पुनर्लम्बकेन च निहत्य व्यासार्थवर्गेण विभजेत् । तत्र लब्धं शङ्कुर्भवति ॥ २३ ॥ २४ ॥

यद्वा गतगन्तव्यासुभ्यश्चरदलासदो न शोध्याः । तदा विशेषमाह—

इष्टासुभ्यश्चराशुद्धेन व्यत्ययः शेषजीवया प्राप्तवत् ।

लब्धं क्षितेमौर्व्यां हित्वा शङ्कुं स्वकर्मणा ॥ २५ ॥

इष्टासुभ्य इति । चरासुभ्यो गन्तव्यासून्विशोध्य शिष्टस्य जीवां
स्वाहोरात्रार्थेन निहत्य विज्यया विभज्य लब्धं क्षितिज्यातो विशोध्य
शिष्टं लम्बकेन निहत्य विज्यया विभजेत् । तत्र लब्धं शङ्कुर्मवति ॥ २५ ॥

सूर्यग्रहणे कदाचिद्रात्रावपि शङ्कुर्जेयः । ततस्तदानयनमाह—

शर्वर्यां शङ्कुरक्स्य कार्यो व्यस्तेन कर्मणा ।

दिनस्य क्षयत्वद्विभ्यां रात्रौ व्यस्ते नते यतः ॥ २६ ॥

शर्वर्यांमिति । रात्रिगन्तव्यासुषु चरदलं दिनव्यत्ययेन कार्यं क्षितिज्या
च दिनव्यत्ययेन कार्या । शिष्टं दिनवंदेव ॥ २६ ॥

इष्टच्छायाया गतगन्तव्यकालानयनमाह—

इष्टच्छायामशङ्कुं सकलगुणहतां संहरेलम्बकेन

प्राप्ते मेषादिगोऽर्के क्षितिजगुणकल्पाः शोधयेद्वक्षिणस्ये ।

योज्यन्ते ताः क्रमेण त्रिगृ(अ)हगुणहतं संहरेच्छेषराशिं

यावासेनामचापे स्वचरदललव्यत्ययेनासुराशिः ॥ २७ ॥

अहः शेषो गतो वा रसखरसहतो नाडिकाद्याः प्रदिष्टा-

स्त्रिज्यावर्गाहर्तं वा समभिमतनरा भाजयेद्वातजेन ।

युव्यासार्धाभकोट्या स्वचरदलगुणे पूर्ववत्कल्पितस्य

*चारे प्राणश्चराख्यैः पुनरपि विधिना व्यत्ययेनासुराशिः॥२८॥

अक्षकर्णहतः शङ्कुर्भूयोव्यासार्धताडितः ।

शङ्कुर्घनयुदलासो वा पूर्ववन्नाडिकाविधिः ॥ २९ ॥

इष्टच्छायामेति । इष्टकाले द्वादशाङ्गुलशङ्कोऽछायया महाशङ्कु-
मानीय तं विज्यया निहत्य लम्बकेन विभज्य लब्धे क्षितिज्यामुत्तर-
गोले विशोध्य दक्षिणगोले तु प्रक्षिप्य व्यासार्थेन निहत्य स्वाहोरा-
त्रार्थेन विभज्य लब्धं चापीकृत्य तस्मिन्नुत्तरगोले चरदलं प्रक्षिपेत् ।

दक्षिणे विशेषध्येत् । ते गतगन्तव्यासवो भवन्ति । पुनः शङ्खाभिः षट्ठा च भक्ते नाडिका भवन्ति । त्रिज्यावर्गाहतं वेति प्रकारान्तरमहं(माह) । शङ्खकुं त्रिज्यावर्गेण निहत्य स्वाहोरात्रलम्बज्ययोः संवर्गेण विभज्य लब्धे दक्षिणोत्तरगोलयोश्चरदलज्यां प्रक्षिप्य संयोज्य च चापीकृत्य तच्चापे चरदलं विशेषध्येत्प्रक्षिपेच्च । ते गतगन्तव्यासवो भवन्ति । अक्षकर्णेति प्रकारान्तरम् । अक्षकर्णेन शङ्खं निहत्य पुनर्वर्त्यसार्धेन च निहत्य द्वादशघ्नेन स्वाहोरात्रार्धेन विभज्य लब्धे पूर्ववच्चरदलज्यां प्रक्षिप्य संशोध्य वा चापीकृत्य तच्चापे चरदलं विशेषध्येत्प्रक्षिपेच्च । ते गतगन्तव्यासवः स्युः ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥

*उदयलग्नानयनमाह-

सूर्यांगतसमभ्यस्ता तद्रासि(शी)ष्टासवो हृताः ।
राशिभागैः कलाभिर्वा लब्धारव्यगतासवः ॥ ३० ॥
इष्टासुभ्यो विशेषध्यैता रवौ चान्यगतः प्रक्षिपेत् ।
राशिप्राणास्ततोऽपास्य देया भानौ च राशयः ॥ ३१ ॥
शेषं त्रिंशत्समभ्यस्तमिष्टराश्यसुभिर्हतम् ।
लब्धभागादिसंयुक्तमिष्टकालोदयं विदुः ॥ ३२ ॥

सूर्यांगतेति । सूर्यस्यागतं गन्तव्यं भागीकृतं लिपीकृतं वा स्वोदयासुभिर्निहत्य राशिभागै राशिकलाभिर्वा विभज्य लब्धा अगतासवो भवन्ति । तानिष्टासुभ्यो विशेषध्य रवौ राशिशेषं क्षिप्त्वा शेषासुभ्यश्च यथालब्धमुदयासून् विशेषध्य शुद्धराशीन् रवौ क्षिप्त्वा शिष्टा त्रिंशदा दिगुणिता वर्तमानोदयासुभिर्लब्धान् भागान् सलिष्पान्प्रक्षिप्तराशौ सूर्ये प्रक्षिपेत् । स उदयलग्नं भवति ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

अस्तलग्नमाह-

पूर्वलग्नं सचकार्धमस्तलग्नं विधीयते ।
उदयस्य वशादस्तमयन्ते राशयो यतः ॥ ३३ ॥
उदयस्य गता भागाः सोदयेन हता हृताः ।
त्रिंशता प्राणलब्धिः स्यालग्नमराश्यसवः पुनः ॥ ३४ ॥

*लघुभास्करीये त्रिप्रश्न १७-९ सूर्य त्रिप्रश्न ४६-८, ब्राह्म त्रिप्रश्न १८-२० शिष्यधी त्रिप्रश्न ११-२ सिद्धान्तशेखर त्रिप्रश्न १८-२० ग्रहगणिते त्रिप्रश्न २-४

आहार्यावदकस्य राशिभिस्तूदयासवः ।
जायन्ते पुनरकस्य गन्तव्यांशासुभिर्युताः ॥ ३५ ॥
प्राणा दिवसशर्वर्योर्विज्ञेयाः पूर्वविभाजिताः ।
षष्ठ्या भूयोऽपि ये लब्ध्वा घटीविघटिकासवः ॥ ३६ ॥

पूर्वलग्नमिति । पूर्वाशियुतमुद्यलग्नमस्तलग्नं भवति । तत्र हेतु-
माह—उदयस्येति । लग्नरविभ्यां द्युगतकालानयनमाह—उदयस्य गता इति।
उदयस्यागतभागैराशिकादसूनानीय तथा सूर्यस्य गन्तव्यभागैश्चासूना-
नीय तदन्तरालगतराशीनामुदयासुंश्रु प्रक्षिपेत् । ते द्युगतापबो भवन्ति
॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

रात्रौ तु पूर्वाशियुतोऽकों(तेऽर्के) ग्रासमर्काग्रानयनं समपण्डलशङ्कवानयनं
चाऽह-

स्फुटरविभुजनिध्नां यां परां क्रान्तिजीवां
हरतु समवलम्बज्याकलापेन भूयः ।
स्फुटादिवसकराग्रा सा यदाऽक्षांशहीना
रविरपि यदि गोले चोत्तरे लम्बकध्नाः ॥ ३७ ॥
अक्षज्यया हरेद्धयः शङ्कुज्या समपण्डले ।
तद्वर्गज्यासकृत्योर्यद्विश्लेषे यत्पदं प्रभा ॥ ३८ ॥

स्फुटरवीति । सायनोर्भुजज्यया निधां परमक्रान्तिज्यां लम्बक-
ज्यया विभजेत् । तत्र लब्धमर्काग्रिं^x भवति । सा यदाऽक्षांशहीनेति।
अत्र वेत्यनेनाकर्त्ताग्रासाधनभूताप्यज्योप(च्य)ो । अक्षांशशब्देन च क्षज्या,
उत्तरगोले यदा क्रान्तिज्याऽक्षज्यतोऽल्पसंख्या रथानदा तदद्धूतामर्क-
ग्रां लम्बकेन निहत्याक्षज्यया विभजेत् । तत्र लब्धं समपण्डलश-
ङ्कुर्वति । भूप इति वचनं प्रथमवैराशिरसूचनार्थम् । तस्य समप-
ण्डलशङ्कोद्यार्सार्धरय च वर्गदिश्लेषपदं छाया भवति ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

समपण्डलशेशकाहस्याहन्तकालयोरन्तरालकालानयनमाह—
भानोर्भुजामविहतां परमावमेन-
द्युव्यासभैदभाजितामहताक्षकोटिः ।

अक्षज्ययाऽप्तष्टुतिशुद्धकृतेस्थिमौवर्या

मूलस्य काष्ठमसबो गगनावधेवा ॥ ३९ ॥

भानोमुजामिति । रुटार्कभुजज्यां परमापमयुणितां स्वाहोरात्रार्धेन
विभजेत् । तत्र लब्धेन लम्बकज्यां निहत्याक्षज्यया विभजेत् ।
तत्र लब्धस्य वर्गं त्रिज्यावर्गाद्विशोध्य शिष्टस्य मूलं चापीकृतं सममण्ड-
लादगगनावधेः कालस्यासबो भवन्ति ॥ ३९ ॥

व्यासार्धताडितवपुः सममण्डलस्य

दृश्या(गज्या)भवा दिवसविस्तरभेदभक्ता ।

लब्धस्य काष्ठकविधेरसुनाडिकास्ता

भास्वत्खमध्यविवरप्रभवा भवन्ति ॥ ४० ॥

व्यासार्धताडितवपुरिति । सममण्डलस्य दृश्या व्यासार्धहता स्वा-
होरात्रार्धज्याभक्ता चापिता भास्वत्खमध्यविवरकालः...त्मको भवति ॥ ४० ॥

सममण्डलच्छाययाऽदित्यानयनमाह—

छायाभिनीतिसममण्डलशङ्कुनिधन-

मक्षस्य [सं]गुणमुपाहर नित्यमेव ।

सर्वापमेन समवाप्ततनुर्विवस्वान्

युज्या(कत्या)त्रिराशिसहितश्च भटप्रणीतम् ॥ ४१ ॥

छायाभिनीतेति । द्वादशाङ्गुलशङ्कोः समच्छायया साधितसमश-
इङ्कुनाऽक्षज्यां निहत्य परमापकपेण विभज्य लब्धं चापीकृतमर्को
भवति । दुकत्या त्रिराशिसहित इति । उत्तरायणे तच्चापमेवार्कः ।
दक्षिणायने तु तच्चापं राशित्रयाद्विशोध्य दिष्टे राशिवये क्षित् ।
सोऽर्कः स्यात् ॥ ४१ ॥

अथ छायाप्रणरेत्वां कर्तुं विदितदिग्भागे वृत्ते विन्दुवयद्वय-
मार्याचक्षुष्येनाऽह—

अर्काश्चाशद्वये छायां च यथेष्टकालिकाम् ।

कृत्वाऽद्वयस्य योगतुल्यांशं नान्यया विवरः ॥ ४२ ॥

महाभास्करीयम् ।

३५

तेन क्षुणां छायां भङ्गत्वा त[इ]द्युग्मेन यद्युधम् ।
कृतदिग्बिभागकेन्द्रादिग्बिपरीतं निधातव्यम् ॥ ४३ ॥
तन्मध्यभेदिसूत्रं प्रागपरदिशोः प्रसार्यते दूरम् ।
छायाप्रमाणसूत्रं तिर्यकेन्द्रादिदं ज्ञेयम् ॥ ४४ ॥

अर्काग्राशङ्कवये इति । इष्टकालेऽर्कश्चांश्च शङ्कवयं महाच्छायां चाऽऽनीयार्काग्राशङ्कवयोस्तुल्यदिशोर्योगं कुर्यात् । भिन्नदिशोरन्तरं कुर्यात् । एवमानीतेनार्काग्राशङ्कवययोर्योगेनान्तरेण वा द्वादशाङ्गुलशङ्कोस्तत्कालच्छायां निहत्य तत्कालमहाच्छायया विभज्य लब्धं कृतदिग्बिभागे यथेष्टवृत्ते केन्द्राद्वादिश्य(शि व्य)त्ययेन दक्षिणोत्तरसूत्रे नीत्वा ततः पूर्वपरं सूत्रं तत्स्थानपद्धयमत्स्यानुसारेण कुर्यात् । यथा छायासूत्रं तत्सूत्रे पतति तथा कुर्यात् । पुनस्तत्काले द्वादशाङ्गुलशङ्कोश्चायाप्रमाणसूत्रं वृत्तकेन्द्रात्पूर्वतो पतेत्च तिर्यकृतसूत्रान्तं नीत्वा तत्सूत्रस्य च्छायासूत्राग्रस्य च योगद्वये बिन्दुद्वयं कुर्यात् । पुनः केन्द्रात्तद्विने मध्यच्छायाङ्गुलप्रमाणं सूत्रं तच्छायादिशि दक्षिणोत्तरसूत्रे नीत्वा तद्वये तृतीयबिन्दुं कुर्यात् । एवं बिन्दुत्रयं भवति ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

यस्तु दिग्बिभागमज्ञात्वा छायाप्रमणरेखां कर्तुमिच्छुति तस्य विधिं वक्ष्य
इत्याह—

यो वा स्यादभिविदितदिग्बिभागकेन्द्रो
दिक्छायाप्रमणविप्रकर्तुकामः ।
तस्याशास्फुटलिखितोरुवृत्तनोमि-
र्यच्छाया त्यजति यथा तथा प्रवक्ष्ये ॥ ४५ ॥

यो वा स्यादिति ॥ ४५ ॥

तद्विधिमाह—इष्टद्युतेरित्यादिनाऽऽर्यपञ्चकेन ।
इष्टद्विके[द्युते]स्तु कृत्वा दृग्ज्याशङ्कुं तथा शङ्कवयम् ।
विश्लेषो वाऽग्रायुतिं प्राहुः कर्णोऽत्र दृग्जीवा ॥ ४६ ॥
...हविन्दुद्वयं विरचयं पूर्वपरयोर्दिशोर्यथायोगम् ।
मध्यच्छायाशिरसि ज्ञेयो बिन्दुस्तुतियावत् ॥ ४७ ॥
तत्कृतिविश्लेषपदं दृग्ज्याकर्णस्य कथयते कोटिः ।
छायाद्यने कोटिभुजे दृग्ज्याभक्ते तयोर्माने ॥ ४८ ॥

शङ्कोस्तत्समवपुषस्त्रिजवो भुजकोटिसंघटिताः ।
वंशशलाकास्ताभिः कोणे कृतशङ्कुसंचारम् ॥ ४९ ॥
चतुरश्च द्वितीयकर्णत्रिभुजं वा दारयेत्सुकुटं यन्त्रम् ।
विन्यस्यैतद्भ्रमयेच्छायाकर्णानुगा यावत् ॥ ५० ॥

आशाभुजकोटिज्यां छायाकर्णाशयोरुभौ बिन्दू ।
मध्यच्छायाशिरासि ज्ञेयो बिन्दुस्तियोन्यः ॥ ५१ ॥

इष्टकाले द्वादशाङ्गुलशङ्कुच्छायया महाच्छायां महाशङ्कुं
शङ्कवग्रं चाऽनीय पूर्ववद्गद्यस्य योगं वियोगं वा कुर्यात् ।
त बाहुभवति । महाच्छायाऽत्र कर्णः । तयोर्वर्गविश्लेषणं कोटिः ।
पुनस्तत्काले द्वादशाङ्गुलशङ्को॑च्छायया ते कोटिभुजे निहत्य महाच्छायया
विभजेत् । तत्र लब्धे इष्टभुजाकोटी भवतः । द्वादशाङ्गुलच्छाया तयोः कर्णः
स्यात् । पुनः शङ्कुव्यासतुल्यव्यासास्तिरूश्वतसो वा वंशशलाकाः संपाद्याः ।
तासु मध्ये कञ्जी दीर्घा, एका रेखा च कार्या । पुनस्ताभिरत्रोदितभुजाकोटि-
द्युतिकर्णैर्निष्पन्नत्रिकोणसदृशं त्रिकोणं परस्परघटिताभिः कुर्यात् । यथा पर-
स्परघटितस्य शलाकान्तर्यस्य मध्यगतेरेखात्रययोगेन भुजाकोटिद्युतिकर्णैर्निष्पन्न-
त्रिकोणसमं त्रिकोणं भवति तथा कुर्यात् । कोणे कृतशङ्कुसंचारमिति कर्ण-
वस्तके कोणे प्रतिष्ठितद्वादशाङ्गुलशङ्कुंयन्त्रं कुर्यादित्यर्थः । चतुरश्च यन्त्रं
वा कुर्यात् । तत्र कोटिसमे द्वे शलाके भुजासमे द्वे शलाके ताभिः परस्परं
घटिताभिश्चतुरश्च यन्त्रं भवति । तत्राप्येककोणे शङ्कुः स्थाप्यः । तत्र कोण-
सूत्रं कर्णो भवति । एवं संपादितं यन्त्रं सप्तले विन्यसेत् । यथा यन्त्रस्थ-
शङ्को॑च्छाया यन्त्रकर्णेऽवातिष्ठते तथा विन्यसेत् । पुनर्छायाभ्रमण-
समयन्त्राप्यसम्भयन्त्रमपि भ्रमयेत् । तत्र यदा यन्त्रस्थशङ्कुच्छाया यन्त्रकर्ण-
समपमाणा भवति तदा यन्त्राभुजा दक्षिणोत्तरायता भवति । यन्त्राकोटिः पूर्वा-
परायता भवति । एवं कृतयन्त्रस्थभुजाकोटिवशाद् दिशो विज्ञाय शङ्कुमूला-
दक्षिणोत्तरसूत्रच्छायाग्रात्पूर्वापरायतं सूत्रं च संपाद्य पूर्ववच्छायाग्रयोर्बिन्दुद्वयं
मध्यच्छायामे तृतीयविन्दुं च कुर्यात् ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥
५० ॥ ५१ ॥

छायाभ्रमणलेखनमाह—

बिन्दुत्रयस्य सकलस्य शिरोवगाहि
संलिख्यते शफरिकाद्वितयेन वृत्तम् ।
तन्मण्डलाग्निविवेशितमस्तके य-
च्छाया प्रयाति फणिजीवहिमन्त्ररुद्धा ॥ ५२ ॥

बिन्दुत्रयस्येति । बिन्दुत्रयं मध्यं कृत्वा वृत्तत्रयमालिख्य तज्जनितमस्य-
द्वयमुखपुच्छनिर्गतसूत्रयोर्योगमध्यं कृत्वा बिन्दुत्रयस्पृग्वृत्तैकदेशं धनुराकारमा-
लिखेत् । तच्छायावर्त्म भवति ॥ ५२ ॥

अषक्तमाक्षि[तिउद्यान्यामक्षानयनमाह—

इष्टकान्तिक्षितिजावर्गसमासस्य मूलमर्काण्डा ।

क्षितिजाव्यासार्धहता सूर्याग्रहतावलस्य गुणः ॥ ५३ ॥

इष्टकान्तीति । इष्टप्रक्षितिज्ययोर्वर्गयोगपदमर्काण्डा भवति । क्षितिज्यां
व्यासार्धेन निहत्याकांशया विभजेत् । तत्र लब्धमक्षज्या भवति ॥ ५३ ॥

शङ्कवग्नानयनमाह—

इष्टजीवाहतः शङ्करिष्टकालसमुद्धवः ।

भाजितो लम्बकेनाथ शङ्कवंशं नित्यदक्षिणम् ॥ ५४ ॥

अक्ष(इष्ट)जीवेति । स्पष्टार्थः ॥ ५४ ॥

विषुवच्छायाङ्गुलानयनमाह—

शङ्कवे द्वादशाभ्यस्ते स्वेष्टशङ्कुहते फलम् ।

छाया वैष्टपातिशेया विस्तरश्चात्र कथ्यते ॥ ५५ ॥

शङ्कवग्न इति । इष्टशङ्कवंशं द्वादशभिर्निहत्येष्टशङ्कुना विभजेत् । तत्र
लब्धं विषुवच्छायाङ्गुलं भवति ॥ ५५ ॥

विस्तरेणोच्यते । तदाह—

दिवो(श्रीवा)समां भगणभागविभक्तवृत्तां

कुर्यात्स्थलीं समतलां कृतदिग्विभागाम् ।

तस्या जलेशादिशि मण्डलमध्यदृष्टि-

विद्या(ध्ये)द्रविं परिधिलमनाकुलात्मा ॥ ५६ ॥

पूर्वरेखाग्रवेधस्य रविवेधस्य चान्तरम् ।

अर्कांश्राचाचापनिर्माणं परितौ(धौ)भागलक्षिते ॥ ५७ ॥

अर्काग्राज्या भवेत्तस्य तन्नतिज्याविशेषजा ।
 लिप्ताशङ्कग्रजीवाया दक्षिणे चोत्तरेऽन्यथा ॥ ५८ ॥
 दक्षिणाभिमुखी च्छाया यदा भवति भास्वतः ।
 नतिज्या रहिताकांशा शङ्कवर्णं कर्षयते तदा ॥ ५९ ॥

ग्रीवासमामिति । युक्तिर्थोऽकांशानयनपकारमात्रो(त्रमु)च्यते । उन्नत्या ग्रीवासमां स्थलीं समतलां वृत्तामेकैकभागान्तरेऽङ्गैरङ्गैत्परिधिं कृतदिग्विभागां पूर्वापरसूत्रदक्षिणोत्तरसूत्रयुतां संपाद्य तस्याः पश्चिमदिग्नि दिग्नित्वा प्रणडलमध्य-दृष्टिर्थेऽङ्गलगे(के)-न्द्रावगाहिन्या दृष्ट्या तस्यां परिधिलम्बमधीर्थोदितं सूर्यं विध्येत् । प्रणडलमध्यगतया दृष्ट्याऽर्थोदितसूर्यबिम्बस्य मध्यभागः परिधौ यत्र पततीति निरीक्षयेदित्यर्थः । तत्र भागलक्षिते परिधौ यत्र पूर्वापरसूत्राग्रं पतति यत्र रविविम्बस्य मध्यं च पतति तयोरन्तरालमकांशायाश्वापप्रमाणं भवति । भागल-क्षिणं परिधाविति । परिधौ कृतभाविभागवशाद् भागाश्व कल्प्या इत्यर्थः । तस्य चापभागस्य जीवा अर्कांशा भवति । तन्नतिज्याविशेषजा । लिप्ताशङ्क-ग्रजीवाया दक्षिणे इति । तद्विनमध्याहद्वादशाङ्गुलशङ्कुच्छायां विज्ञाय तया पूर्ववन्मध्यच्छायामानयेत् । सा नतिज्या भवति । दक्षिणगोले नतिज्या-कांश्योर्विश्लेषः शङ्कवर्णं भवति । उत्तरगोले तु तयोर्योगः शङ्कवर्णं भवति । तत्रापि दक्षिणाभिमुख्यां छायायां नतिज्याहीनाकांशा शङ्कवर्णं भवति । तेन पूर्ववन्तद्वेशसंभवा विषुवच्छाया साध्या । द्वादशाहताच्छङ्कग्राच्छङ्कुना विषुव-च्छाया भवतीत्यर्थः । पुनर्विषुवच्छायातच्छङ्कुकर्णैः पूर्ववदक्षावलम्बकौ साध्यौ । पुनः पूर्ववदक्षनतभागैरकर्कश साध्यः । अक्षनदभागयोर्योगविश्लेषवशादपमासिद्धिः । तद्वादकर्सिद्धिरिति क्रमः ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥

विदितग्रहवेदितव्यग्रहयोरन्तरकालेन तद्विवरभागानयनमाह—

विद्धि तेन विषुवत्प्रभां सती
 पूर्ववच्च चललम्बकौ पुनः ।
 वेदितव्यविदितग्रहान्तरं
 नाडिकाभिरवगम्य तत्परः ॥ ६० ॥
 तद्गुणास्तु घटिकालवास्तु कैः
 पूर्वपश्चिमदिशि स्थिते क्षयः ।

महाभास्करीयम् ।

६१

उच्यते धनमता क्रमेण त-
ज्ञातचारनिचयैः सदा बुधैः ॥ ६१ ॥

वेदितव्येति । रविरन्यो वा यो विदितो ग्रहः, यथ वेदितव्यस्तयोरन्तर-
कालमुदयेऽस्तमये मध्याह्ने वा नाडिकाभिरवगम्य तदन्तरनाडिकाः पद्मिर्गुणिता
विवरभागा भवन्ति । ते भागा विदितग्रहे पूर्वशिरि स्थिते तस्मिन्छो
पश्चिमदीर्घा स्थिते तस्मिन्क्षेप्याः । एवं भागैर्हीनियुक्तो विदितग्रहो वेदितव्यग्रहः
स्फुटो भवति । अत्रोक्ता भागाः स्थूलाः स्युः । अतस्ते भागा राशिरात्राभिर्भवन्ति
निहता ग्रहस्थितराश्युदयासुभिर्भक्ता ग्राह्याः । मध्याह्ने तु ग्रहस्थितराशेल्डङ्को-
दयासुभिर्हतव्याः ॥ ६० ॥ ६१ ॥

अश्विन्यादिताराणां स्वावस्थितराशिभागोऽप्येवं वेद्य इत्याह—

एवं नक्षत्रताराणां ग्रहस्ताराभिरेव च ।

साधितं क्षेत्रनिर्माणं युक्त्या सर्वत्र सर्वदा ॥ ६२ ॥

एवं नक्षत्रताराणामिति । साधितमिति । तच्च पूर्वैः साधितमित्यर्थः ॥ ६२ ॥

तथा साधितस्त(तं त)क्षेत्रं प्रदर्शयति—

अष्टौ भानि क्रिये षट् स्युरेकोना विंशतिर्वृषे ।

द्वौ दिशौ मिथुने द्वौ च तिथयस्त्व(स्त्रय)ष्टकं परे ॥ ६३ ॥

अष्टौ सार्धात्रिसमैनेवेदाः शैलोनिताः परे ।

पञ्चाद्येकं तुलाराशौ द्वौ विनाऽष्टादशाः परे ॥ ६४ ॥

एकोऽब्धीन्दुश्चिरन्धाणि चापे भूतैकषष्ठ्यु(डच)माः ।

मृगोऽद्रिर्भूर्निताः कुम्भे पञ्चेन्द्रन्तेऽश्विभादितः ॥ ६५ ॥

अष्टौ भानीत्यादि । नक्षत्राधिष्ठितराशौ तद्भुक्तभोगांश्च क्रमेणात्र दर्श-
यति । मेषेऽष्टौ भागा अश्विनीनक्षत्रेण भुक्ताः । भरण्या भानि सप्तविंशतिः ।
एवं परेषु च ज्ञेयम् । शैलोनकन्यका । कन्यायन्त्रयोर्विंशतिभागा इत्यर्थः ।
अष्टकं चतुर्विंशतिः । अद्रेयेकं सप्तदश । अब्धीन्दुश्चतुर्दश । त्रिरन्धाणि सप्त-
विंशतिः । भूतैकाः पञ्चदश । षट्क्यमाः ग्रिंशतिः । द्यूनकुम्भे कुम्भेऽष्टा-
विंशतिरित्यर्थः । पञ्चेन्द्रुः पञ्चदश । अन्त्ये भीनान्त्ये योगभागा ग्रहयोगे
भानां दृष्टा भागा इहोक्ता इत्यर्थः ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥

अथ नक्षत्राणां विक्षेपभागानाह—

योगभागक्रमेणैते बोद्धव्याश्वाश्विभादिषु ।
 उदगाशार्कभूतानि दक्षिणे बोधानयनं च दिग्भवाः ॥६६॥
 उदग्रसास्तथाकाशादक्षिणे पर्वतां वरम् ।
 उदगर्थाश्वतस्त्रैका दक्षिणे सप्त चाश्विनौ ॥ ६७ ॥
 सप्तत्रिंशदुदगभावा याम्ये साधीशकास्त्रायः ।
 अद्यन्यधयोऽद्रिभागाश्व स्वरास्ते सत्रिभागकाः ॥ ६८ ॥
 उदक्त्रिंशत्कृतिः षणां याम्ये लिपास्त्रिष्टककाः ।
 उदगिजनाश्विलिते च विहायः कीर्त्यते वरा ॥ ६९ ॥
 विक्षेपांशाः क्रमेणोक्ता बोद्धव्यास्तेऽश्विभादिषु ।
 योगभागसमाः सर्वे दृश्यन्ते योगजा ग्रहाः ॥ ७० ॥

उदगाशेति । सप्तत्रिंशदुदगभागे याम्ये साधीशकास्त्रय इति पाठः ।
 केषुचित्साधीशंकासूयः इति पाठे स्वरा इत्याप्यस्यते । सत्रिभागदा इति विश्व-
 भस्य इति योज्यम् । द्विविश्वे षट्टिंशतिरित्यर्थः । रेवत्याः शून्यं सर्वे ग्रहान् नक्षत्र-
 योगभागसमास्तत्संयुक्ता उपदृश्यन्ते । यदि तयोर्विक्षेपो भवति तदा विक्षेपवशा-
 त्तयोरन्तरं ज्ञेयमित्याह—योगविभागसमा इति ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥
 ६९ ॥ ७० ॥

कुत्रचित्कुचित्कुचिदिन्दोर्वैषम्यदर्शनात्तदैषम्यमाह—

विक्षेपांशैस्तयोः साध्यमन्तरं ग्रहतारयोः ।
 उच्यते क्षितिलिप्ताभिर्हन्तीन्दुर्दक्षिणागतः ॥ ७१ ॥
 रोहिणीशकटं पष्ट्यास्त्वष्टवर्गेण तारकाः ।
 नवत्या साध्या चित्रां विंशत्या शक्रतारकम् ॥ ७२ ॥
 शतेन साध्युक्तेन मैत्रं शतभिषा जिनैः ।
 नवत्या द्वचूनयैन्द्राग्रं पौष्णं विक्षिप्तवर्जितः ॥ ७३ ॥
 उत्तरेण शतेनाष्टौ बहुलं भेद उच्यते ।
 उत्तरां परमां थ(ह)त्वा मध्यं विश्वस्य कारका ॥ ७४ ॥
 दृष्टियुक्तकलास्त्वेता ग्रहैर्नक्षत्रभेदने ।
 इति महाभास्कर्ये तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

उच्यते क्षितिलिङ्गभिरिति । अत्रोच्यते इति योज्यम् । नवत्या
सार्थया पञ्चोनशतेन शते षष्ठौ षष्ठ्याधिकशतेनेत्यर्थः । दृष्टियुक्ता विक्षेपकला
एता उक्ताः ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥

इति परमेश्वरसचितार्थां कर्मदीपिकार्यां
तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

अथ स्फुटविधिरुद्ध्यते—

कृत्वा देशान्तरं कर्म रवेरुच्चं विशोधयेत् ।
शेषं सूर्यस्य यत्केन्द्रं तस्मिन्नाशित्रयं पदम् ॥ १ ॥
कृत्वा देशान्तरामिति । मन्दोच्चादीनां संख्यां सप्तमेऽध्याये वक्ष्यति ॥ १ ॥

जीवाः क्रमोत्कमाभ्यां तु ग्राह्याः केन्द्रपदकमात् ।
जीवानां ग्रहणोपायः कथ्यते विस्तरेण सः ॥ २ ॥

जीवा इति । अत्र स्फुटविधौ केन्द्र ओजपदे भुजायां क्रमज्या ग्राहा ।
युग्मपदे कोट्या उत्कमज्या ग्राहा । तत्कर्थभित्यत्राऽह—कथ्यते विस्तरे-
णेति ॥ २ ॥

तत्कर्माऽह—

लिप्तीकृत्य हरेन्मरुया जीवा लब्धास्ततः पुनः ।
वर्तमानाहतं शेषं मरुया चैव विभाजयेत् ॥ ३ ॥

लिप्तीकृत्येति । सप्तार्थः ॥ ३ ॥

तत्फलानयनमाह—

पूर्वसंकलिते युक्ते ज्याः क्रमेणोत्कर्मण वा ।
स्वपरिध्याहतेऽश्चित्या लब्धे क्षयधनं फलम् ॥ ४ ॥

स्वपरिध्येति । क्रमज्या उत्कमज्या वा याऽत्र साधिता तां स्वपरिधिर्ल
ख्यया निहत्याशीत्या विभजेत् । तत्र लब्धं जीवाकलं भवति । तत्क्षयात्मक
धनात्मकं च पदवशान्दर्शति ॥ ४ ॥

तत्कर्ममाह—

केन्द्रात्पदविभागेन क्षयो धनधनक्षयाः ।
देशान्तरकृते सूर्ये कुर्यात्तन्मध्यमे सदा ॥ ५ ॥

द्वापिकासाहित्-

केन्द्रादिति । पथमपदे तत्क्रमफलं देशान्तरसंस्कारयुते मध्यमे कर्णं कुर्यात् । द्वितीयपदे तु पथमपदसिद्धं पूर्णफलं विशोध्य तस्मिन्द्वितीयपदसिद्धं-मुत्क्रमफलं प्रक्षिपेत् । चतुर्थपदे तृतीयपदसिद्धं पूर्णफलं प्रक्षिप्य चतुर्थपदसिद्धं-मुत्क्रमफलं विशोधयेत् । एवं जीवाफलसंस्कृतो मध्यमस्फुटो भवति । चन्द्रमसोऽप्येवं निधिः ॥ ५ ॥

अथवा सर्वेषु पदेषु बाहुफलमेव कार्यमित्याह-

केन्द्रे क्रियादिके चाथ फलं बाहोर्विशेषयेत् ।

तुलादिके तु तन्नित्यं देयं स्फुटादिद्वक्षुणा ॥ ६ ॥

केन्द्रे क्रियादिके वा(चा)प्थेति । केन्द्रे क्रियादिके सति । तत्पदसिद्धं बाहुफलं विशोध्यं भवति । तुलादिके तत्पदसिद्धं बाहुफलं क्षेप्यं पवति । एवं बाहुफलसंस्कृतो मध्यमस्फुटो भवति । अत्र पक्षद्वयेऽपि ज्याफलं चापितमेव ग्रहे कार्यम् । कर्णविधौ तु बाहुफलं कोटिफलं च । अत्रा(चा)पितमेव ग्राहम ॥ ६ ॥

भुजाविवरस्फुटमाह-

क्रमोत्क्रमफलाभ्यस्तां मध्यां बाहुफलेन वा ।

भुक्तिश्चक्कलावाप्ता पूर्ववत्तत्प्रकल्पयेत् ॥ ७ ॥

क्रमोत्क्रमेति । क्रमफलमुत्क्रमफलं वा बाहुफलं वा यद्यद्यग्रहे क्रियते, तत्सर्वं मध्यभुक्त्या निहत्य चक्रत(क)लाभिर्विभज्य लब्धं जीवाफलं ग्रहे कार्यम् । यद्युत्क्रमफलं क्रमफलं च ग्रहे कृतं प(त)दा ताभ्यां द्वाभ्यां प्र(पृ)थङ्गमध्यभुक्तिं निहत्य चक्रकलाभिर्विभज्य लब्धं फलद्वयमपि ग्रहज्याफलवत्कार्यम् । मध्यभुक्तिर्गुणकारत्वादिमं संस्कारं मध्यमे कृत्वा पुनर्स्तं स्फुटी कुर्यात् ॥ ७ ॥

बाहुकोटिविभागमाह-

बाहुकोटि(टी)क्रमात्केन्द्रे कोटिबाहू गतागते ।

तयोर्गुणफले प्राग्वत्कर्णार्थे परिकीर्त्यते ॥ ८ ॥

बाहुकोटी इति । बाहुफलं कोटिफलं च कर्णार्थं प्राग्वत्ताध्यम् ॥ ८ ॥

कर्णान्वयनमाह-

*आदे पदे चतुर्थे च व्यासार्थे कोटिसाधनम् ।

क्षिप्यते शोध्यते चैव शेषयोः कोटिका भवेत् ॥ ९ ॥

आदे पदे इति । कोटिसाधनशब्देन कोटिफलमुच्यते । केन्द्र आदपदे चतुर्थपदे च कोटिफलं व्यासार्थे प्रक्षिपेत् । द्वितीयतृतीयपादयोः कोटिफलं व्यासार्थाद्विशोधयेत् । एवं कृता सा त्रिज्या कोटिका भवति । कोटिसंज्ञा भवति । तस्याः कोटिकाया बाहुफलस्य च वर्गयोगपदं कर्णे भवति । एवं तद्वारा कर्णविविर्जयः ॥ ९ ॥

पुनरस्य कर्णस्याविशेषकरणमाह—

तद्वाहुवर्गसंयोगमूलं कर्णः प्रकीर्तिः ।

बाहुकोटिफलाभ्यस्ते कर्णे व्यासार्थभाजिते ॥ १० ॥

भुजाकोटिफले स्थातां ताभ्यां कर्णश्च पूर्ववत् ।

भूयः पूर्वफलाभ्यस्ते कर्णे त्रिज्याविभाजिते ॥ ११ ॥

एवं पुनः पुनः कुर्यात्कर्णे पूर्वोक्तकर्मणा ।

यावत्तुल्यो भवेत्कर्णः पूर्वोक्तविधिनाऽमुना ॥ १२ ॥

विष्कम्भार्धहता भुक्तिः सूर्याचन्द्रमसोः सदा ।

स्वाविशेषेण कर्णेन स्फुटभुक्तिरवाप्यते । १३ ॥

बाहुकोटिफलाभ्यस्त इति । तत्र सिद्धं कर्णं प्रथमानीतबाहुकोटिफलाभ्यां निहत्य त्रिज्यया विभजेत् । तत्र लब्धे बाहुकोटिफले कर्णसाधने भवतः । पुनस्ताभ्यां च कर्णमानयेत् । तमपि कर्णं प्रथमानीतभुजाकोटिफलाभ्यां निहत्य त्रिज्यया विभज्य लब्धाभ्यां ताभ्यामपि कर्णः साध्यः । एवं पुनः पुनः कृत्वा कर्णमविशेषयेत् ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

स्फुटभुक्त्यानयनं प्रकारान्तरेणाऽऽह—

अन्त्यजीवाऽथवा भुक्त्या गुणिता धनुषा हृता ।

स्वपरिध्याहतेऽग्नीत्या लब्धे हीनाऽधिके स्फुटा ॥ १४ ॥

अन्त्यजीवाऽथवेति । वर्तमानखण्डज्याऽत्रान्त्यजीवेत्युच्यते । भुजाया वर्तमानखण्डज्यां मध्यभुजा[भु]क्त्या निहत्य मरुया विभज्य लब्धं स्वपरि- [धिना] निहत्याशीत्या (८०) विभज्य लब्धं मृगादौ मध्यभुक्तेः शोध- येत् । कक्ष्यादौ मध्यभुक्तौ प्रक्षिपेत् । सा च स्फुटभुक्तिर्भवति ॥ १४ ॥

* लघुमानसे. स्फुटगत्या. २ ग्रहगणिते. स्पष्टा. १९-२१ आर्यभटीये. काल. २२-३ सिद्धांतशेखरे स्फुटा. १२-४

एवमर्कस्य विधिं (धि) [मुक्त्वा] चन्द्रस्य विधिमाह—

अन्त्यजीवाधनुष्वण्डं केन्द्रभोगाद्विशोधयेत् ।

तद्विशुद्धमधः अर्षं पात्यते विषमे ततः ॥ १५ ॥

उच्चभक्तिविहीनाया भक्ते शीतांशुमालिनः ।

उत्क्रमज्याऽक्रमे ग्रास्या ऋमज्या चेत्क्रमे स्थिते ॥ १६ ॥

आद्यन्तयोः फलं युक्त्वा गुणयोश्चानुपाततः ।

तत्फलेन विहीनाप्ता भुक्तिः स्फुटतरा हि सा ॥ १७ ॥

अन्त्यजीवाधनुरिति । ओजपदे भुजाया वर्तमानधनुष्वण्डं केन्द्रभोगादुच्चगतिहीनचन्द्रभोगाद्विशोधयेत् । युग्मपदे तु वर्तमानधनुष्वण्डं मखेर्विशोधय शेषमुच्चभुक्तिविहीनाया मध्यभुक्तिर्विशोधयेत् । उभयत्र शोधितलिङ्गाभ्यो वर्तमानखण्डज्यानिहताभ्यो मरुव्या विभज्य लब्धं जीवाकलमेकत्र स्थापयेत् । अत्र क्रमे इत्योनपदप्रदर्शकः । उत्क्रम इति युग्मपदप्रदर्शकः । ओजपदे वर्तमानजीवात उत्क्रमेण केन्द्रभुक्तिकलानां जीवा ग्रास्याः । युग्मपदे तु वर्तमानजीवातः क्रमेण केन्द्रभुक्तिकलानां जीवा ग्रास्या इत्युक्तं भवति । अतो धनुष्वण्डहीनकेन्द्रभुक्तिशेषाद्यावद्वारं मखिः शोध्या तावद्वारं मर्खिं विशोध्य वर्तमानखण्डज्यातः पूर्वस्थापितजीवायाः पराविकास्तावत्यः खण्डज्याः पूर्वस्थापितजीवायां प्रक्षेप्याः । पुनरन्तरखण्डज्यया केन्द्रभुक्तिकलाशेषं निहत्य मरुव्या विभज्य लब्धजीवकलाः पूर्वगृहीतजीवासु प्रक्षेप्याः । इति वा ग्रहणक्रमः । पुनस्तां जीवां स्वपरिविहतामशत्या विभज्य लब्धं पूर्ववन्मृगादौ मध्यभुक्तिर्विशोधयेत् । ककर्यादौ प्रक्षिपेत् । स्फुटभुक्तिर्भवति ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥

पूर्वदिनभोगस्योत्तरदिनभोगस्य च स्वरूपमाह—

ह्यस्तनायतनयोपि (र्विं) शेषोऽतीतभोगतः ।

श्वस्तनायतनयोश्च भाविभोगः प्रकीर्तिः ॥ १८ ॥

ह्यस्तनेति ॥ १८ ॥

कोट्याः पदवशाद्वित्वा युक्त्वा वाऽन्त्यफलं पुनः ।

तद्वर्गवाहृवर्गस्य योगात्कर्णपदं भवेत् ॥ १९ ॥

कोट्याः पदवशादिति । अत्र भुजामशीत्या (८०) विभज्य यस्त-
भ्यते तदन्त्यफलमित्युच्यते । आद्यपदे चतुर्थतः स्वपरिधिहता द्वितीयतृतीयप-
त्येऽन्त्यफलं कोटिज्यातः शोधयेत् । एवं सिद्धायाः कोटिज्याया बाहुज्यायाश्च
षष्ठीयोगपदं कर्णो भवति ॥ १९ ॥

तस्याविशेषकरणमाह—

*कर्णेनान्त्यफलं हत्वा विष्कम्भार्थेन लभ्यते ।

पूर्वकोट्यां धनर्णं स्याद्यावान्कर्णः समो भवेत् ॥ २० ॥

कर्णेनान्त्यफलमिति । प्रथमानीतमन्त्यफलं कर्णेन निहत्य विज्यया
विभजेत् । तत्र लब्धमन्त्यफलं भवति । पुनस्तेनान्त्यफलेन प्रथमसिद्धभुजा
कोटिज्यां च प्राग्वत्कर्णमानयेत् । पुनस्तेन कर्णेन प्रथमसिद्धमन्त्यफलं निहत्य
विज्यया विभज्य लब्धेनान्त्यफलेन कर्णमानयेत् । एवं पुनः पुनः छत्वा कर्ण-
मविशेषयेत् ॥ २० ॥

प्रतिमण्डलस्फुटपाह—

भुजज्याभिहता त्रिज्या कर्णेनाऽप्यधनुः क्रमात् ।

केन्द्रात्पदविभागेन धनं स्वोच्चे प्रकल्पयेत् ॥ २१ ॥

भुजज्याभिहतेति । भुजज्यया त्रिज्यां निहत्याविशेषकर्णेन विभज्य
लब्धं चापीकृत्य वक्ष्यमाणविधिना स्वमन्दोच्चे धनं कुर्यात् । स स्फुटरवि-
भवति ॥ २१ ॥

तत्पकारमाह—

तदेव केवलं पूर्वं चक्रार्थं तेन वर्जितम् ।

चक्रार्थं तच्च संशुद्धं चक्रोच्चः स स्फुटो रविः ॥ २२ ॥

तदेव केवलमिति । प्रथमपदे तच्चापेव स्वोच्चे क्षेप्यम् । द्वितीयपदे तच्चापं
चक्रार्थाद्विशोध्य शिष्टे स्वोच्चे क्षेप्यम् । तृतीयपदे चक्रार्थयुतं तच्चापं क्षेप्यम् ।
चतुर्थपदे तच्चापं चक्राद्विशोध्य शिष्टं क्षेप्यम् । एवं सिद्धं मन्दोच्चं स्फुट-
विभयति । इह चापीकरणदोषात्क्राचीरस्य स्थौल्यं संभवति । स्फुटचापे गृहीते
सदा सूक्ष्ममेव भवति ॥ २२ ॥

कक्ष्यादौ यदा कोटिज्याऽन्त्यफलतुल्या भवति तदा प्रथमपदावसारं
कल्प्यम् । तथा चतुर्थपादारम्भश्च । एवं प्रतिमण्डलसंसिद्धिः कीर्तितेत्याह—

*ग्रहगणिते. स्पष्टा. २६.

प्रतिमण्डलसंसिद्धिरेषां सम्यक् प्रकीर्तिता ।

स्वान्त्यं फलं च सर्वेषामुच्यते प्रतिमण्डलम् ॥ २३ ॥

प्रतिमण्डलेति । अन्त्यफलं च सर्वेषामित्यस्यार्थो गोलविवेक एव निरूप्यः ॥ २३ ॥
न-प्रतिमण्डले भुजाविवरसंस्कारमाह—

स्फुटस्वदेशमध्यार्कविश्लेषान्तरसंगुणा ।

भुक्तिश्वककलाप्राप्ता पूर्ववन्तद्वजान्तरम् ॥ २४ ॥

स्फुटस्वदेशेति । श्वदेशसाधितस्फुटार्कमध्यमार्कयोरन्तरलिप्ताः स्फुटभुक्ति-
हताश्वककलाभक्ताः स्फुटरवौ पूर्ववन्मेषतुलादावृणधने कुर्यात् । एतद्वजा-
विवराख्यं कर्म भवति ॥ २४ ॥

चरदलप्राणानयनमाह—

त्रयोदशहता जीवा त्रिस्फुटस्य विवस्वतः ।

द्वाचिंशता हता क्रान्तिः परिशेषस्तु पूर्ववत् ॥ २५ ॥

त्रयोदशहतेति । त्रिस्फुटस्य विवस्वतो देशान्तरभुजाप(विव)रसंस्कारा-
भ्यां युतस्य स्फुटीकृतस्य रवेभुजज्या त्रयोदश(१३)हता द्वाचिंशता(३२) वि-
भक्ता क्रान्तिर्भवति । अत्राप्यायनचलनयुतोऽकों गृह्णते । परिशेषस्वाहोरात्रा-
र्धाभ्याः [मा]नयनविधिः पूर्ववद्वेद्यः ॥ २५ ॥

×चरसंस्कारमाह—

चरप्राणहता भुक्तिरहोरात्रासुभाजिता ।

उदयास्तगयोः द्वाद्विः क्षेपश्चोत्तरगे रवौ ॥ २६ ॥

चरप्राणेति । रवेश्वरदलप्राणैः स्फुटभुक्तिर्हत्याहोरात्रासुभिर्विभज्य उब्ध-
गोले सूर्यस्योदये रवौ शोध्यम् । अस्तमये क्षेप्यम् । दक्षिण उदये
शोध्यमस्तमये शोध्यम् ॥ २६ ॥

द्यत्ययो दक्षिणे भानामन्येषामनुपाततः ।

फलं भास्वद्वशाद्विद्वि क्षेपः शोधनमेव वा ॥ २७ ॥

अन्येषामनुपातत इति । अन्येषां ग्रहाणामित एव चरदलात्मैराशिकेन
चरदलभोगावास्तिः । स्वस्वभुक्तिहतादर्कचरदलादहोरात्रासुभिर्लब्धं चरदलभोगस्य
पूर्वं भवति । तस्याऽशदित्यस्य कालवशाद्गोलवशाच्च धनशोधने वेद्ये ॥ २७ ॥

ग्रहगणिते. स्पष्टा. ६१ संडसंघिके. तिथ्या. १६ गोला. स्पष्टा. ४३ सूर्य. स्फुट-
गति ४६ सूर्य. स्फुटगति ४६ लघ्वार्य. स्पष्टा. १६

×ग्रहगणिते. स्पष्टा. ५३ सिद्धांतशेखरे. स्फुटा. ६९-७० सूर्य. स्पष्टा. ६३ ब्राह्मा.
स्पष्टा. ५६ लघुभास्करीये लघ्वार्य. स्पष्टा. २०

दिनार्थ(ध)प्रमाणमाह—

उदकपरार्धसंयुक्ते वादोऽहोरात्रासंभवः ।

दिनार्थे दक्षिणे हीनं रात्र्यर्थे तद्विपर्यात् ॥ २८ ॥

उदकपरार्धेति ॥ २८ ॥

चन्द्रस्फुटकर्माऽह—

सूर्यबाहुहता भुक्तिर्मध्यचन्द्रकलाहता ।

भास्करस्य वशात्क्षेपः शुद्धिवर्तापि निशाकृतः ॥ २९ ॥

शेषं विवस्वता तुल्यं कर्म चन्द्रस्य कीर्तिम् ।

भास्वद्गुजाफलेनैव शेषाणां तु प्रकल्पयेत् ॥ ३० ॥

सूर्यबाहुहतेति । एष भुजाविवरसंस्कारो धनशोधने तस्य भास्करस्य कालगोलवशादेशान्तरसंस्कारयुते मध्यम एष कार्यः । शेषं कर्म भास्वता तुल्यं मन्दोच्चशोधनभुजाफलानयनकर्णानयनादि सूर्यवद्वेद्यम् । शेषाणां ग्रहाणामपि भुजाविवरमर्कवदित्याह—भास्वदिति ॥ २९ ॥ ३० ॥

तिथ्यानयनमाह—

स्फुटार्थोनः(केण)शशी छेदो लिपाभिः खण्डिभूधरैः ।

तिथ्यस्तत्र लभ्यन्ते शेषं षष्ठ्या समभ्यसेत् ॥ ३१ ॥

छिन्द्यादभुक्तिविशेषेण घटीविघटिकासवः ।

तिथिः शेषो गतो वाऽपि निर्दिष्टो भास्करोदयात् ॥ ३२ ॥

स्फुटार्थोति ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

करणान्याह—

तिथ्यर्थहारलब्धानि करणानि *बवादितः ।

विरूपाणि सिते पक्षे सरूपाण्यसिते विदुः ॥ ३३ ॥

लिप्तीकृतो ग्रहश्छेदः शरैरष्टाभिराप्यते ।

ज्योतिषां निचयो यातो भुक्त्या शेषादघटीविदुः ॥ ३४ ॥

तिथ्यर्थहारेति । असिते पक्षे राशिष्टकमपास्य शेषात्सिद्धकरणानि सरूपाणि स्युः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

*श्रीपतिभव्विरचित ज्योतिषरत्नमाल—करणप्रकरणे

बबाहूयं बालवकौलवाख्ये ततो भवेत्तेतिलनामधेयम् ।

गराभिधानं वणिजं च विष्णिरित्याहुरार्याः करणानि सप्त ॥

व्यतीपातमाह—

सूर्येन्दुयोगे चक्रार्धे व्यतीपातोऽथ वैधृतः ।
चक्रे मैत्रे च पर्यन्ते विज्ञेयः सार्पमस्तकः ॥ ३५ ॥

सूर्येन्दुयोग इति । चक्रार्धे सूर्येन्दुयोगे वैधृतश्चकाराद्वयतीपातथ ।
मैत्रस्योत्तरार्धे सार्पमस्तकाख्यो व्यतीपातः ॥ ३५ ॥

अत्र चक्रार्धव्यतीपातस्य लक्षणविशेषमाह—

नानायने व्यतीपातस्तुल्यापक्रमयोस्तयोः ।
उद्देशस्तस्य चक्रार्धे विक्षेपादाधिको नतम् ॥ ३६ ॥

नानायन इति । तयोः सूर्येन्द्रोस्तुल्यापक्रयोः सतोर्नानायने तयोरयने भिन्ने
च सत्येव व्यतीपातः स्थात् । तस्य, उद्देशपदेशश्चकार्धे सूर्येन्दुयोगे चक्रार्धे
स भवतीत्यर्थः । अत्र तुल्यताऽपक्रमस्य गोलतः संख्यया च । एकगोलतयो-
स्तुल्यापक्रयोः सूर्येन्द्रोः सतोरित्यर्थः ॥ ३६ ॥

कुजादीनां स्फुटविधिमाह—

तिग्मांशुकेन्द्रवज्जिवा क्रमशश्चोत्क्रमादपि ।
भुजाकोटचादिसिद्धिश्च विशेषोऽतोऽभिधास्यते ॥ ३७ ॥

तिग्मांशुकेन्द्रवदिति । कुजादीनां केन्द्रेऽपि तिग्मांशुकेन्द्रवद् भुजायाः
क्रमज्याग्रहणं कोटचा उत्क्रमज्याग्रहजं च वेद्यम् । भुजाकोटयोर्विभागधनशोधने
च तथा यत्पुनस्तेषां सूर्याद्विशेषः स इहाभिधास्यते ॥ ३७ ॥

तद्विशेषमाह—

स्ववृत्ता स्वोत्तरगुणा पदयोरोजयुग्मयोः ।
क्रमाक्रमात्त्रिमौर्वा(वर्या)सं परिधौ परिकल्पयेत् ॥ ३८ ॥

क्षयोऽधिकद्युतीहीने परिधिः स्यात्कुटा मता ।
तेनाऽहते ग्रहेन्द्रज्यां छित्वाऽश्मीत्या फलं विदुः ॥ ३९ ॥

स्ववृत्तेति । ओजपदे भुजायाः क्रमज्यामानीय, ओजयुग्मपदमष्टि-
तयोर्वृत्तयोरन्तरेण निहत्य व्यासार्धेन विभज्य लब्धमोजपदवृत्ते धनमृणमपा-
(णं वा)कुर्यात् । युग्मवृत्तादून ओजवृत्ते तस्मिन् धनं कुर्यात् । आधिक कणं
कुर्यात् । तदोजपदे स्फुटवृत्तं भवति । युग्मपदे तु कोटचा उत्क्रमज्यामानीय

वृत्तान्तरेण निहत्य व्यासार्थेन विभज्य लब्धं युग्मपदवृत्ते धनमृणं वा कुर्यात्
युग्मवृत्ते हीने तस्मिन् धनं कुर्यात् । अधिक क्रणं कुर्यात् । तद्युग्मपदे स्फुट-
वृत्तं भवति । तेनाऽहतेति । तेन स्फुटवृत्तेनाऽहताभिष्ठकेन्द्रजातां क्रमज्या-
मुत्क्रमज्यां वाऽशीत्या विभजेत् । तत्र लब्धं ज्याकलं भवति ॥३८॥३ ॥

स्फुटक्रममाह—

*स्वमन्दकेन्द्रस्थं(सं)प्राप्तं फलं चापार्धमिष्यते ।

एकक्रमाद्यथा आनोः स्वमध्ये तद्विधीयते ॥ ४० ॥

स्वमन्दकेन्द्रेति । पथमं मन्दोच्चं विशोध्य मन्दकेन्द्रमानीय तस्मादाप्तं
भुजाफलं चापीकृत्य तच्चापार्धमध्यम क्रणं धनं वा कुर्यात् । रविवन्मेषा-
दावृणं तुलादौ धनमित्यर्थः । उत्क्रमपर्क्यग्रहणे तदर्थं पूर्ववत्कार्यम् ॥ ४० ॥

शीघ्रं केन्द्रफलाभ्यस्तं विष्कम्भार्धं विभाजयेत् ।

स्वकर्णेनाऽसप्तचापार्धं कार्यं तस्मिन्विपर्ययात् ॥४१॥

तस्मिन्मन्दफलं कृत्स्नं कार्यमिष्टं स्वमध्यमे ।

एवं भौमार्कजीवानां विशेयाः स्फुटमध्यमाः ॥ ४२ ॥

शीघ्रपिति । मन्दफलार्धसंस्कृतं मध्यमं पृथक शीघ्रोच्चाद्विशोध्य वाहोः
कर्पेज्याफलं कोटया उत्क्रमज्याफलं च स्फुटवृत्तगुणनादि कृत्वाऽनीय
शीघ्रकर्णं च मन्दकर्णवत्सकृदानीय पुनर्भुजाफलं व्यासार्थेन निहत्य
शीघ्रकर्णेन विभज्य लब्धश्चापीकृत्य तदर्थं मन्दफलार्धसंस्कृते मध्यमे केन्द्रे
मेषादिके धनं कुर्यात् । तुलादिक क्रणं कुर्यात् । पुनस्तस्मान्मन्दोच्चं विशोध्य
फलमानीय चापीकृत्य तत्स[कलं] केवलमध्यमे कुर्यात् । स्फुटमध्यमसंज्ञं
भवति । एवं भौमार्कजीवानां स्फुटमध्यमाः साध्याः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

स्फुटमध्यमस्य स्फुटकरणमाह—

तद्विहीनफलोत्पन्नफलं चापेन संस्कृतः ।

स्फुटमध्यस्फुटो ज्ञेयः शेषयोरुच्यते विधिः ॥ ४३ ॥

तद्विहीनच(फ)लोत्पन्नेति । स्फुटमध्यमं शीघ्रोच्चाद्विशोध्य शीघ्रफलचापमा-
नीय तत्सकलं स्फुटमध्यमे शीघ्रन्यायेन कुर्यात् । स स्फुटो भवति ॥ ४३ ॥

अथ शेषयोर्बुधशुक्योर्विधिरुच्यते—

+शीघ्रस्यावासचापार्थं युक्तहनिं विपर्यात् ।

मन्दोच्चस्फुटमध्यस्य कर्ता शीघ्रस्फुटं पुनः ॥ ४४ ॥

शीघ्रन्याये(स्ये)ति । प्रथमं मध्यमं शीघ्रोच्चाद्विशोध्य शीघ्रफलचापमानीय तदर्थं स्वकीयमन्दोच्च कणधनव्यत्ययेन कुर्यात् । तन्मन्दोच्चं मध्यमाद्विशोध्य तस्मान्मन्द-फलचापमानीय तत्सकलं केवलमध्यमे कुर्यात् । स स्फुटमध्यमो भवतीत्यर्थः । तं शीघ्रोच्चाद्विशोध्य शीघ्रचापमानीय तत्सकलं स्फुटमध्यमे कुर्यात् । स स्फुटो भवति । तदुकं—शीघ्रोच्चात्स्फुटं विदुरिति ॥ ४४ ॥

प्रतिमण्डलस्फुटकरणमपि विपश्चिता तारांगाहाणांपि कर्तव्यमित्याह—

प्रतिमण्डलकर्मापि योज्यमत्र विपश्चिता ।

मन्दोच्चे पूर्ववत्कुर्याच्छीघ्रोच्चं तद्विशोधयेत् ॥ ४५ ॥

प्रतिमण्डलेति । तत्पकारमाह—मन्दोच्च इत्यादिना । मध्यम-
मन्दोच्चं विशोध्य भुजज्यां कोटिज्यां चाऽनीय वृत्तस्फुटं च
कृत्वा स्फुटवृत्तनिहता...ज्यामशीत्या विभज्य लब्धमत्यन्त(न्त्य)फलं
भागिज्यायां धनमृणं वा पूर्ववत्कृत्वा तद्वर्गभुजज्यावर्गयोर्योगा-
प्रदानयेत् । स प्रतिमण्डलकर्णः । तं पूर्ववदविशेषयेत् । पुनर्भुजज्यां विज्यया
निहत्याविशिष्टेन मन्दकर्णेन विभज्य लब्धं चापीकृत्य मन्दोच्चे पूर्ववत्तमेव
प्रदलमित्यादिना धनं कुर्यात् । स मन्दसिद्धः स्थात् । शीघ्रस्फुटे तु शीघ्रो-
च्चाद्यथोदितं मध्यमं विशोध्य भुजाभ्यां कोटिज्यां चाऽनीय (तेन कोटि-
ज्याभुजज्याभ्यां च पूर्ववत्प्रतिमण्डलकर्णं) वृत्तं च स्फुटीकृत्य तेन निहता(इ)
व्यासाधार्दिन्त्यफलमानीय तेन कोटिज्याभुजज्याभ्यां च पूर्ववत्प्रतिमण्डलकर्णं
सकृदानीय पुनर्भुजज्यां विज्यया निहत्य सकृदानीतशीघ्रकर्णेन विभज्य लब्धं
चापीकृत्य तच्चापं तदेव केवलमित्यादिना विधिना शीघ्रोच्च कणं कुर्यात् ।
त शीघ्रसिद्धो भवति ॥ ४५ ॥

शोधनप्रकारमाह—

तदेव केवलं योज्यं पदयोः पूर्ववच्चलात् ।

चक्राधर्दसंयुतश्चापं चक्राच्छोध्यश्च शेषयोः ॥ ४६ ॥

तदेवेति । अस्यायमर्थः—पथमपदे तदेव केवलमिति पूर्वोक्तविधिना तच्चन-
पमेव शीघ्रोच्चाच्छोध्यते । द्वितीयपदे तु चक्रार्थं तेन वर्जितमिति पूर्ववत्तच्चा-
पहीनं चक्रार्थं विशोध्यते । एवं पूर्वपदयोः पूर्ववत्कुर्यात् । उत्तरपदयोश्च
तददाह ॥ ४६ ॥

चक्रार्थसंयुतमाह—

स्फुटवृत्तगुणां त्रिज्यां हृत्वाऽश्चित्या स्वकोटितः ।

त्यक्त्वा पदेषु युक्त्वा वा कर्णः प्राग्वत्प्रसाध्यते ॥ ४७ ॥

स्फुटवृत्तगुणामिति ॥ ४७ ॥

अथ स्फुटकर्मपकारमाह—

मन्दोच्चसिद्धतन्मध्यविश्लेषार्थसमन्वितः ।

मन्दसिद्धेऽधिके हीने रहितो मध्यमो ग्रहः ॥ ४८ ॥

स शीघ्रोच्चात्पुनः साध्यः सिद्धयोरन्तरा भुजम् ।

अर्धीकृत्य सकृतिसद्वे पूर्ववत्परिकल्पयेत् ॥ ४९ ॥

एवं कृतस्य भूयोऽपि मन्दसिद्धिं समाचरेत् ।

मन्दसिद्धस्य तस्थायं विश्लेषोऽतो विधास्यते ॥ ५० ॥

ततो द्विसिद्धमन्दस्य द्विसिद्धस्य यदन्तरम् ।

प्राग्वत्तन्मध्यमे कृत्वा शीघ्रसिद्धः स्फुटो ग्रहः ॥ ५१ ॥

एवमाराकिंजीवानामाख्यातं प्रतिमण्डलम् ।

शेषयोरप्य[यं] सम्यगुच्यते यो विधिकमः ॥ ५२ ॥

मन्दोच्चसिद्धेति । पथमं मन्दोच्चं मध्यमाद्विशोध्य प्रतिमण्डलविधिना
मन्दस्फुटमानयेत् । पुनस्तन्मन्दस्फुटमध्यमयोर्विश्लेषमन्धी(र्धी)कृत्य मध्यमे धन-
मृणं वा कुर्यात् । मन्दसिद्धेऽधिके धनं कुर्यात् । मन्दसिद्ध ऊन ऋणं कुर्यात् ।
स सकृतिसद्वे इत्युच्यते । पुनस्तमनष्टं कृत्वा शीघ्रोच्चाद्विशोध्य शीघ्रन्यायेन
शीघ्रस्फुटमानयेत् । शीघ्रसिद्धेऽधिके धनमन्यथा ऋणम् । एवं कृतो द्विसिद्धो
भवति । पुनर्द्विसिद्धान्मन्दोच्चं विशोध्य मन्दन्यायेन मन्दस्फुटमानयेत् । सिद्धि-
सिद्धस्य च यदन्तरं तत्सकलं केवलमध्यमे यथाविधि कृत्वा तं शीघ्रोच्चाद्
विशोध्य शीघ्रन्यायेन शीघ्रस्फुटमानयेत् । स स्फुटग्रहो भवति । एवमाराकिं-
जीवानां प्रतिमण्डलस्फुटविधिरुक्तः ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

अथ शेषयोर्बुधशुक्रयोर्विधिकम् उच्यते—

शीघ्रोच्चसिद्धतन्मध्यविश्लेषार्थसमन्वितम् ।

मध्यादूनेऽधिके हीनं मन्दोच्चं संस्कृते विदुः ॥ ५३ ॥

बुधभृग्वोः पुनः साध्यं मन्दमेवं तु कर्मणा ।

तेन सिद्धौ चलान्दूयः स्फुटावेतौ प्रकीर्तितौ ॥ ५४ ॥

शीघ्रोच्चसिद्धेति । प्रथमं शीघ्रोच्चान्मध्यमं विशेषार्थं शीघ्रस्फुटमानीयं तत्स्फुटमध्यमयोरन्तरार्थं मन्दोच्चे धनमृणं वा कुर्यात् । मध्यान्यूने स्फुटे धनमधिकं क्रणम् । एवं संस्कृतं मन्दोच्चं मध्यमाद्विशेषार्थं मन्दस्फुटमानीयं तं शीघ्रोच्चाद्विशेषार्थं शीघ्रस्फुटमानयेत् । स्फुटो भवति ॥ ५३ ॥ ५४ ॥

अथ कर्णानयने विशेषमाह—

कोटेरन्त्यफलं शोध्यं न शुध्येद्वयत्ययात्तदा ।

साध्यः कर्णोऽसकृन्मन्दः सकृत्कर्णः स्वशीरजः ॥ ५५ ॥

कोटेरिति । कोट्यां शोध्यं यदन्त्यफलं तन्महत्वादशोध्यं यदा भवति तदाऽन्त्यफलात्कोटिं विशेषार्थं शिष्टं कोटिं प्रकल्प्य पूर्ववत्कर्णः साध्यः । मन्दकर्णोऽविशेषान्तं कार्यः । शीघ्रकर्णः सकृदेव साध्यः ॥ ५५ ॥

अथ वक्राद्यवगमनाय शीघ्रोच्चमाह सस्कारमाह—

स्फुटमध्यमान्तरदलं मध्यवशादृणं धनं चले कृत्वा ।

वक्रातिवक्रगमने विज्ञेये तन्निवृत्तिश्च ॥ ५६ ॥

स्फुटमध्यमान्तरेति । मध्यमस्य स्फुटग्रहस्य चान्तरमन्धी(धीं)कृत्य शीघ्रोच्चे धनमृणं वा कुर्यात् । मध्यमशोधनकल्पनस्फुटान्मध्येऽधिके धनं हीने क्रणमित्यर्थः । तद्वशाद्वक्रातिवक्रगमने वेदो ॥ ५६ ॥

तत्पकारमाह—

शीघ्रोच्चात्स्फुटखेचरो निपतिताच्छेषं यदा राशय-

श्वत्वारो यदि वक्रगत्याभिमुखः षड्स्तु वक्रे स्थितः ॥

अष्टौ चेत्कुटिलं जहाति विहगः पन्थानमाश्वेव स

त्वेष्यातीतविचारिणोर्विवरकं भुक्तिर्भवेदाह्लिकी ॥ ५७ ॥

शीघ्रोच्चादिति । उक्तन्यादेन संस्कृताच्छीघ्रोच्चात्स्फुटखेचरे विशेषाधिते सति चत्वारो राशयो यदा भवन्ति तदा स ग्रहो वक्रगतावभिमुखो भवति ।

यदा षड्ग्राशयस्तदाऽतिवके तिष्ठति । यदाऽष्टौ राशयस्तदा वकं जहाति ।
एष्यातीतविचारिणोः परदिनपूर्वदिनसाधितयोर्गहयोरन्तरं दिनभुक्तिर्भवति

॥ ५७ ॥

अथ प्रकारान्तरेण स्फुटभुक्त्यानयनमाह—
मन्दान्त्यजीवागुणितां स्वभुक्तिं
भूयः स्ववृत्तेन हतां विभज्य ।
राशोः कलाभिर्दशताडिताभि-
भुक्तौ धनर्ण वद युक्तितोऽर्थम् ॥ ५८ ॥

मन्दान्त्येति । प्रथमस्फुटे वर्तमानखण्डज्यां बाहुभर्वां मध्यभुक्त्या निहत्य
पुनर्मन्दस्फुटवृत्तेन च निहत्य दशगुणितराशिलिप्ताभिर्विभज्य लब्धमन्धी(धी)-
कृत्य मध्यभुक्तौ धनर्ण कुर्यात् । पदक्रमेण क्षयधनधनक्षयान् कुर्यादित्यर्थः ।
एवं कृता सकृतिसङ्घभुजावर्तमानखण्डज्यया निहत्य शीघ्रस्फुटवृत्तेन च निहत्य
दशताडितराशिकलाभिर्विभज्य लब्धं व्यासार्थेन निहत्य शीघ्रकर्णेन विभज्य
लब्धस्य चापार्धं सकृतिसङ्घभुक्तौ शीघ्रन्यायेन धनमृणं वा कुर्यात् । केन्द्रपद-
क्रमेण धनक्षयक्षयधनानि कुर्यादित्यर्थः । पुनस्तां भुक्तिं तृतीयस्फुटे वर्तमान-
खण्डज्यया निहत्य स्फुटवृत्तेन च निहत्य दशगुणितराशिलिप्ताभिर्विभज्य लब्धं
चापीकृतं सकलं मध्यभुक्तौ मन्दन्यायेन धनमृणं वा कुर्यात् । पुनस्तामविनष्टां
संस्थाप्य शीघ्रोच्चभुक्तेविशोध्य शेषं चतुर्थस्फुटे वर्तमानखण्डज्यया निहत्य
स्फुटवृत्तेन च निहत्य दशताडितराशिलिप्ताभिर्विभज्य लब्धं व्यासार्थेन निहत्य
शीघ्रकर्णेन विभज्य लब्धं चापीकृत्य तत्सकलं पूर्वस्थापितसंस्कृतभुक्तौ शीघ्र-
न्यायेन धनमृणं वा कुर्यात् । सा स्फुटभुक्तिर्भवति । यदा शोध्यं फलं महत्वा-
दशोध्यं भवति तदा महतोऽल्पं विशोधयेत् । शिष्टं वक्रगतिर्भवति । एवं
सुरेञ्यमन्दकुजानां गतिविधिः ॥ ५८ ॥

शुक्रबुधयोर्विधिरुच्यते—
शीघ्रोच्चभक्तेस्तदपास्य शेषात्
केन्द्रान्त्यजीवाविधिना यदासम् ।
त्रिज्याहतं कर्णविभक्तभेदं
न्यायेन शीघ्रास्य धनर्णमिष्टम् ॥ ५९ ॥

तन्मन्दमौर्वीफलचापभुक्ता
 सर्वस्वभुक्तौ धनशोधने तु ।
 तस्याविनष्टस्य चलोच्चभक्ते-
 जीवाफलं सर्वमनिष्टराशौ ॥ ६० ॥
 एवं ग्रहाणां स्फुटभुक्तिरिष्टा
 तस्मान्न शुद्धयेद्यदि शीघ्रलब्धम् ।
 तयोर्विशेषः स्फुटभुक्तिसंख्या
 वक्तग्रहोऽसाविति सद्भिरुक्तः ॥ ६१ ॥
 एवं सुरेध्वा(ज्या)कंधुरासुतानां
 भुक्तिः स्फुटाऽतो भृगुसोमसून्वोः ।
 मन्दोच्चकेन्द्रादपि संस्कृताद्विः
 शीघ्राद्यजवाविधिना च लब्धम् ॥ ६२ ॥
 तेनैव सर्वेण युते विहीनौ
 भोगः स्फुटो यः कथितो विशेषः ।
 इयं ग्रहाणां व्यवहारिकी स्या-
 दभुक्तिः स्फुटाऽसन्नतरा च नित्या ॥ ६३ ॥

मन्दोच्चकेन्द्रादविद्याति । शीघ्रान्त्यज्यया गुणिताद्विधिनाऽवासदलेन
 संस्कृतान्मध्यभोगान्मन्दकेन्द्रान्त्यज्यया गुणिताद्विधिनाऽनासं सकलं मन्दफल-
 संस्कृते भोगे यथाविधि कुर्यात् । स स्फुटभोगो भवति । इयं भुक्तिरासन्नतरा-
 स्फुटभुक्तिसमा प्राप्य इत्यर्थः । व्यवहारिता नित्यं कर्मक्षमेत्यर्थः । आसन्नत-
 रेत्यनेन किंचित्स्थौल्यमपि सूचितम् । तस्याः स्थौल्यहेतुस्तत्प्रक्रिया च
 भाष्ये इष्टव्या ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥

अर्केन्द्रोः समलिङ्गीकरणमाह—
 गन्तव्ययाततिथिशेषहते रवीन्द्रो-
 भुक्तिक्रमेण दिनशोभविशेषभक्ते ।
 लब्धेन युक्तरहितौ शशितिग्मरश्मी
 ज्ञेयौ समौ सकललोकविधानहेतुः ॥ ६४ ॥
 इति महाभास्करीये चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

गन्तव्येति । पर्वणो गन्तव्यकलाभिः प्रतिपदो गतकलाभिर्वा रवीन्द्रोः स्फुटभु-
क्तिं निहत्य गत्यन्तरेण विमज्ज्य लब्धा लिप्ता गन्तव्यकलाश्वेत्यन्दोः क्षम्याः ।
गतकलाश्वेत्योध्याः । तदा कौ (तौ) सप्तलिप्तौ भवतः ॥ ६४ ॥
इति प्रमेश्वरकृतायां कर्मदीपिकायां
चतुर्थोऽप्यायः ॥ ४ ॥

अथ ग्रहणाध्याय उच्यते ।

भास्वतो ग्रहणं वाच्यमाचार्यर्थभटोदितम् ।
तस्य चाऽऽदौ विजानीयादुपायानां विनिश्चयम् ॥ १ ॥
तत्रादावुपायानां विम्बव्यासकर्णादीनां विनिश्चं (श्चितं) स्वरूपं जानी-
यादित्याह—भास्वत इति ॥ १ ॥

तत्र रवीन्द्रोर्मध्ययोजनकर्णमाह—

पश्चाष्टरन्धभूतेषुवेदाः कर्णो विवस्वतः ।
सप्तपर्वतरामाविधिगुणसंख्या निशाकृतः ॥ २ ॥
पश्चादेति । पश्चादिवेदान्ता विवस्वतो योजनकर्णः । सप्तपर्वताभ्यां निशा-
कृतः कर्णः ॥ २ ॥

अनयोः स्फुटीकरणमाह—

कलाकर्णहतावेतौ विष्कम्भार्धविभाजितौ ।

स्फुटयोजनकर्णो तौ सूर्यचन्द्रमसोर्विदुः ॥ ३ ॥

कलाकर्णेति । कलाकर्णो विशेषकर्णः । विष्कम्भार्धं विज्या ॥ ३ ॥

अर्केन्दुभुवां विम्बव्य व्यासयोजनान्याह—

दिग्वेदसागरा भानोरिन्दोस्तिथिहुताशनाः ।

योजनैरुच्यते सद्विर्भुवा(भूव्या)सः खेषुपाङ्गिभिः ॥ ४ ॥

दिग्वेदेति । योजनैरिति । योजनमनेनात्र विम्बव्यासा उका इत्यर्थः ॥ ४ ॥

सूर्येन्द्रोर्विम्बकलानयनमाह—

विष्कम्भार्धहतौ व्यासौ स्फुटयोजनभाजितौ ।

भवतस्तौ कलाव्यासावुष्णशीतगुतेजसोः ॥ ५ ॥

विष्कम्भार्धहताविति । एतौ योजनव्यासौ विज्याहतौ स्फुटयोजनकर्ण-
भक्षौ(कौ) लिपव्यासौ भवेतामिति ॥ ५ ॥

अथ सूर्येन्द्रोः स्फुटभुक्तिभ्यां तयोर्विम्बकलानयनं चन्द्रभुक्त्या तमोवि-
म्बकलानयनमाह—

नवांशाः पञ्च भोगस्य भूतवर्गांश एव च ।
स्वतुरीयविलिप्ताभिर्युक्तहीने तनुस्फुटे ॥ ६ ॥
सूर्याचन्द्रमसोर्विद्धि राहुविम्बं च कथयते ।
पड्कत्यांशश्वचन्द्रभोगस्य षोडशांशोनलिपिकाः ॥ ७ ॥

नवांशाः पञ्चेति । सूर्यस्य स्फुटभुक्तिकलाः पञ्चगुणिता नवमिर्भक्ता-
स्तस्य विम्बकला भवन्ति । चन्द्रस्फुटभुक्तिकलाः पञ्चविंशतिभक्तास्तस्य विम्ब-
कला भवन्ति । तत्र रविविम्बकलाचतुर्थीशतुल्यविलिप्तास्तस्मिन्बिम्बे देयाः ।
चन्द्रविम्बकलातश्वतुर्थीशतुल्यविलिप्तास्तस्मिन्शोध्याः । भुक्तिकलाभ्यां दशभि-
र्विषज्य लब्धास्तमोविम्बकला भवन्ति । तद्विम्बकलाभ्यः षोडशांशतुल्या
विलिप्तास्तद्विम्बे देयाः स्युः ॥ ६ ॥ ७ ॥

अथ मध्यलग्नानयनमाह—

अथातो मध्यलग्नस्य विधानं संप्रवक्ष्यते ।
निरक्षासुभिरुत्पत्तिर्बोद्धव्या शास्त्रकोविदैः ॥ ८ ॥

अथातो मध्यलग्नस्येति । तस्योत्पत्तिं निरक्षासुभिर्वति । लङ्घोदयासुभिः
साध्या...त्यर्थः ॥ ८ ॥

तत्पकारमाह—

पूर्वाङ्के सूर्ययुक्तस्य गतभागासवो हि ये ।
गन्तव्यानां चापराहणे भागानामसवः स्मृताः ॥ ९ ॥
मध्यं तिथ्यन्तरा...भ्यः शोध्या भागाश्च भास्करे ।
शोध्या देयाश्च भूयोऽपि निरक्षासुवशाद्रवौ ॥ १० ॥
राशयः कालतत्त्वज्ञैरनुपाताज्जपेव च ।
मध्यलग्ना...श्रीमद्भृतमुखोदितम् ॥ ११ ॥
कक्याखेदाच्चच्चची(?)भावो जीवाखेदः प्रकीर्तिः ।
ज्ञापनं च स्वदृक्षेपौ...त्यादिवचनं प्रभोः ॥ १२ ॥

पूर्वाङ्क इति । पूर्वाहणे सूर्यस्य गतभागान् लङ्घोदयासुभिर्निहत्य त्रिंशता
विषज्य लब्धानसून् द्युगतदिनार्धयोर्विवरासुभ्यः संशोध्य रवेगतभागान् विशो-

धर्येत् । शिष्टासुभ्यश्च रविस्थितराशेरुत्क्रमेण लङ्घोदयासबो यथासंभवं संशोध्याः । रवौ च तावन्तो राशयः शोध्याः । पुनः शेषासूर्यस्तिशता निहत्य वर्तमानरात्यसुभिर्विभज्य लब्धान् भागाञ्शोधितराशौ सूर्ये विशोधयेत् । तन्मध्यलग्नं भवति । अपराहणे तु सूर्यस्य गन्तव्यभायलब्धानसून् द्युगतदिनार्धयोन्तरालग्नेभ्यो नतासुभ्यो विशोध्य सूर्ये गन्तव्यं प्रक्षिप्य शेषात्क्रमेण लङ्घोदयासून् विशोध्य सूर्ये च तावतो राशीन्प्रक्षिप्य शेषात्तिवशद्गुणिताद्वर्तमानलङ्घोदयासुभिर्विभज्य लब्धान् भागान् सलिष्ठान्प्रक्षिप्य राशौ सूर्ये प्रक्षिपेत् । तन्मध्यलग्नं भवति । सायनसूर्यैवं लध्यलग्नानीय पुनरयनचलनं विशोधयेत् । एवं मध्यलग्नमुक्त्वा सूर्येन्द्रोर्विक्षेपकृत उक्तः । स्वट्कक्षेप इत्येतदार्यभटस्य वचनं ज्ञापकमेवं जीवाभेदेऽस्ति ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥

रवेरुद्यज्यानयनमाह—

बाहुज्योदयलग्नस्य परकान्तिहता हृता ।

लम्बकेनोदयज्याऽप्ता कक्ष्यायां भास्वते स्फुटः ॥ १३ ॥

बाहुज्वेति । सायनलग्नस्य बाहुज्यां परमकान्त्या निहत्य लम्बकज्यया विभजेत् । तत्र लब्धं सूर्यस्य कक्ष्यायामुदयज्या भवति । सूर्यस्योदयज्येत्यर्थः ॥ १३ ॥

चन्द्रस्योदयज्यामात्—

सैंहिकेयाविहीनस्य जीवा लग्नस्य ताडिता ।

तिथिभिश्चन्द्ररन्धरैकैविक्षेपज्या विलग्नजा ॥ १४ ॥

विलग्नकान्तिपक्षे द्वा धनुषोस्तुल्यदिक्योः ।

युक्तिर्वियुक्तिरन्यत्वे शेषकाष्ठगुणा गता ॥ १५ ॥

सैंहिकेयेति । राहुहीनस्योदयलग्नस्य भुजज्यां तिथिभिर्निहत्य चन्द्ररन्धरैविभज्य लब्धं लग्नविक्षेपज्या भवति । पुनर्लै...दिशोऽन्तरं कृत्वा तद्य जीवामानीय व्यासार्धेन निहत्य लम्बकेन होरेत् । तत्र लब्धं चन्द्रकक्ष्यायामुदयज्या भवति । चन्द्रस्योदयज्येत्यर्थः ॥ १४ ॥ १५ ॥

चन्द्रस्य मध्यज्यानयनार्द्धं (र्धं) मध्यलग्नाच्च विक्षेपज्या साध्या तदाह—

उदयज्येन्दुकक्ष्यायां व्यासार्धं लम्बकोऽन्तम् ।

राहूनमध्यलग्नाच्च विक्षेपज्या प्रसाध्यते ॥ १६ ॥

राहुनेति । लभविक्षेपवन्मध्यलभविक्षेपः साध्यः ॥ १६ ॥

मध्यज्यानयनमाह—

मध्यक्रान्तिविषुवज्ज्यातष्टयोरेकादिक्योः ।

योगो वियोगो वाऽन्यत्वे मध्यज्याशेषादिग्वशात् ॥ १७ ॥

मध्यक्रान्तीति । मध्यलभस्य क्रान्तिज्यामानीय चारीकृत्याक्षज्याभ्यं
चारीकृत्य तयोस्तुल्यदिशोर्योगं कृत्वा भिन्नदिशोरन्तरं कृत्वा तज्जीवामानयेत् ।
ता रवेमध्यज्या भवति । अक्षज्या नित्यदक्षिणा । तत उत्क्रान्तिरधेशिष्टा
नेत्रात्तरमध्यज्या । अन्यथा दक्षिणा । इन्दोमध्यज्यामाह—इन्दोः पलक्रान्तीति ।
मध्यलभस्य क्रान्तिचापविक्षेपचापयोरक्षचापस्य च तुल्यदिक्त्वे योगः । भिन्न-
दिक्षेऽन्तरं कृत्वा तज्जीवामानयेत् । सा चन्द्रस्य मध्यज्या भवति । शिष्ट-
ज्याप्रवशानस्या अपि दिग्भवति ॥ १७ ॥

मध्यज्यानयनमाह—

स्वमध्यो(ध्यज्यो)दयाभ्यासाद्विष्कम्भार्धाप्तवर्गितात् ।

मध्यज्यावर्गतोऽपास्य स्वदृक्क्षेपं पदं विदुः ॥ १८ ॥

गतगन्तव्यनाडीभिर्भज्यात्पूर्वोक्तकर्मणा ।

साध्या भवेच्छशाङ्कस्य विधानमिदमुच्यते ॥ १९ ॥

स्वमध्यज्येति । स्वमध्यज्यां स्वोदयज्यया निहत्य व्यासार्थेन विभज्य
लभ्यं वर्गीकृत्य स्वमध्यज्यावर्गतः संशोष्य शिष्टं मूलीं कुर्यात् । तत्स्वदृग्क्षेप-
ज्या भवति । गतगन्तव्यनाडीभिः पूर्ववच्छङ्कमानीय दृश्या(ग्या)मुत्या-
दयेत् ॥ १८ ॥ १९ ॥

तत्र चन्द्रस्य विशेषमाह—

समलिप्तेन्दुविक्षेपक्रान्तिज्याचापसंयुतिः ।

वियुक्तिर्विदिशोर्जीवाशेषस्येन्दोरपक्रमः ॥ २० ॥

तेनाहोरात्रविष्कम्भक्षितिजीवाचरासवः ।

प्रसाध्यास्तैश्च हउजीवा गतगन्तव्यकालेतः ॥ २१ ॥

समलिप्तेन्दोरपक्रमचापं विक्षेपचापं चाऽनीय तुल्यदिशो-
स्तयोर्योगं कृत्वा भिन्नदिशोरन्तरं कृत्वा जातस्य जीवामानयेत् । ता चन्द्रस्य
क्रान्तिज्या भवति । तथा स्वाहोरात्रक्षितिज्याचरदलात्मानीय तैर्गतगन्तव्या-
सुभिश्च शङ्कमानीय दृग्ज्यां चाऽनयेत् ॥ २० ॥ २१ ॥

दृग्तिज्यानयनमाह—

महाभास्करीयम् ।

४५

स्वदृग्दक्षेपगुणयोर्वर्गविश्लेषजे पदे ।

दृग्गतिज्ये भवेतां ते भास्करामृततेजसाः ॥ २२ ॥

स्वदृग्दक्षेपेति । दृगिति *दृग्ज्यादृग्दक्षेपज्यावर्गयोर्विश्लेषमूलं दृग्गतिज्या भवति । एवमर्केन्द्रोदृग्गतिज्या पृथक् साध्या ॥ २२ ॥

लम्बनलिप्तानयन्तराह—

स्वदृग्गतिक्षमाव्यासभेदसंवर्गसंभवम् ।

पृथग्योजनकर्णाप्तं लिप्ताद्युलम्बनं विदुः ॥ २३ ॥

**स्वदृग्गतिक्षमाव्यासेति । दृग्गतिज्यां भूव्यासार्थेन निहत्य स्वस्वस्फुटयो-
जनकर्णेन विभजेत् । तत्र लब्धा लम्बनलिप्ता भवति ॥ २३ ॥**

लम्बनघटिकानयनं तत्संस्कारप्रकारं चाऽह—

तद्विश्लेषो हतः षष्ठ्या स्फुटभुक्त्यन्तराहृतः ।

घटिकादितिथेः प्राह्ले शुद्धिः क्षेपोऽपरो मतः ॥ २४ ॥

**तद्विश्लेषो हत इति । तासां रविबिम्बलिप्तानां चन्द्रलम्बनलिप्तानां च
यो विशेषो विश्लेषोऽर्कलम्बनलिप्ताहीनश्चन्द्रलम्बनलिप्तागण इत्यर्थः । तं
षष्ठ्या निहत्य भुक्त्यन्तरकलाभिर्विभजेत् । तत्र लब्धा लम्बनघटिका भवन्ति ।
प्राह्ले लम्बनस्य शुद्धिस्थितिः पर्वणः कार्या । अपराहणे पर्दणि क्षेपः कार्यः ।
पूर्वाह्ले लम्बनघटिकाः पर्वान्तनाडीषु क्रणं कुर्यात् । अपराह्ले धनं कुर्या-
दित्यर्थः ॥ २४ ॥**

मध्याह्लकालनिष्पन्नलम्बनस्य +धनर्णविभागमाह—

**दिनार्धकालनिष्पन्नमिति । मध्याह्लेऽपि लम्बनं संभवति । इन्द्रातुइ-
गत उदयज्यायां चोदग(ग)तायां तलम्बनं शोध्यं भवति । इन्दुशब्दोऽच
मध्यज्यापदर्शकः । अतो मध्यमज्यायामुदयज्यायां च तुल्यदिग्गतायां शोध्यं
भवति । भिन्नदिग्गतायां क्षेप्यं भवतीत्यत्रोक्तं भवति । गीयते तत्र दक्षिणे
इत्यनेन । एकस्यामुत्तरस्थायामन्यस्यां दक्षिणस्थायां च क्षेप्यमित्युक्तं भवति ।**

लम्बनाविशेषकरणमाह—

**एवं पुनः पुनः कर्मेति । लम्बनसंस्कृतपू(प)र्वान्तकाले चन्द्राकर्वागीय
उदयलम्बं मध्यलम्बं च तत्काले आनीय दृग्ज्यां च तत्काले आनीय तैलम्बान-
लिप्तास्तद्घटिकाश्च पूर्ववदानीय ता घटिकाः प्रथमानीतपर्वघटिकासु धनर्णा-**

*आर्यभट्टीये.गोल.३४, सूर्य. सूर्यग्रह॒,लहृसूर्य॑, +ग्रहगणिते. सूर्य॒, लघुमानसे, ग्रहपा॑.

वा कुर्यात् । पुनस्तत्काले रविचन्द्रादीनानीय तत्सिद्धा लम्बनघटिका अपि पथमानीतास्वेव पर्वघटिकासु धनमृणं वा कुर्यात् । यावत्कृते मध्यज्यादिकं सर्वमविशिष्टं तावदेवं कुर्यात् ।

अर्केन्द्रोरवनतिलिप्तानयनमाह—

तिथिवचन्द्रतीक्षणांशौ संचार्यवेव पण्डितैः ।

दृग्क्षेपज्येऽल्पविश्लेषे भूव्यासार्थहते हते ॥ २५ ॥

दृग्क्षेपज्ये हति । सूर्येन्द्रोरविश्लेषे ये दृग्क्षेपज्ये ते व्यासार्थहते तयोः स्फुटयोजनकणाभ्यां भक्ते कार्ये । तत्र लम्बस्थयोरवनतिलिप्ता भवन्ति । स्वस्व-मध्यज्यायास्तु या दिग्भवति अननतेश सा दिग्भवति ॥ २५ ॥

तयोर्योगविश्लेषाभ्यां रफुटावनत्यानयनमाह—

स्फुटयोजनकणाभ्यामवाप्ता लिप्तिकादयः ।

अभिज्ञाशयोर्विश्लेषस्तासां सूर्यनिशाङ्कतोः ॥ २६ ॥

अभिज्ञाशयोरिति । सूर्यनिशाङ्कतोर्मध्यज्ययोरभिज्ञाशयोः सतोस्तासां सूर्यावनतिलिप्तानां चन्द्रावनतिलिप्तानां च विश्लेषस्फुटावनतिर्भवति । भिन्न-दिशोस्तये, स्तु तासां योगस्फुटावनतिर्भवति ॥ २६ ॥

मध्यज्ययोरथान्यत्वे योगोपनतिलिप्तिकाः ।

दिक् तत्र शशिनो ग्राह्या पातहीनाञ्जिशाङ्कतः ॥ २७ ॥

ज्यां खसप्ताधिविभिः क्षणाणां कलाकर्णन संहरेत् ।

विक्षेपः शशिनः स्पष्टस्तेन युक्ता नतिः स्फुटा ॥ २८ ॥

दिक् तत्र शशिनो ग्राह्येति । तत्र भिन्नदिशोर्योगिकरणे शशिनो मध्य-ज्याया या दिग्भवति, सैव रफुटावनतेश दिग्भवति । विश्लेषकरणे द्वयोस्तु-ल्यत्वात्संदेहो न भवति । पातहीनादिति क्षोकशेषेण शशिनो विक्षेपानयन-माद्—लम्बनसंस्कृतपर्वान्तद्युगतकाले चन्द्रमानीय तस्मात्स्वपातं विशोध्य भुज-ज्यामानीय तां खसप्ताधिविभिन्निहत्य अविशेषकर्णेन विभजेत् । तत्र लब्धे शशिनः स्फुटविक्षेपो भवति । मेषादौ स उत्तरः स्पात् । तुलादौ दक्षिणः । *तुल्यदिक्त्वे विक्षेपनत्योर्योगः कार्यः । भिन्नदिशोस्तु तयोर्विशेषः कार्यः । विश्लेषे शिष्टस्य दिग्ग्राह्या । एवमानीता चन्द्रस्यावनतिः सूर्यभ्रहणे रफुटा भवति ॥ २७ ॥ २८ ॥

अथ नत्यन्तरानयनमाह—

*सिद्धातशेषरे सूर्य ९ ।

तातातयोस्तु विश्लेषदेषाः सा गतिरुच्यते ।

लम्बनान्तरसंयुक्तं ग्रहमध्यापजन्मनोः ॥ २९ ॥

लम्बनान्तरेति । मध्यलम्बनमिहोकं वक्ष्यति च स्पर्शलम्बनम् । तत्र मध्यलम्बनस्पर्शलम्बनयोरन्तरेण संयुक्तादग्रासपध्यात् । लम्बनसंस्कृतपर्वान्तयुगतातिद्योर्द्वेषेषेषयोः सिद्धावनतिः स्फुटा भवति । अत्र द्वेषेषशब्देनावनतिरुच्यते । अवनतिक्षेपयोर्योगविश्लेषात् सिसाध्येत्यर्थः । पूर्वोक्तावनातिव्याख्यारिकी कर्मक्षमा भवति । एषा तु न कर्मक्षमा । पारमार्थिकी त्वेषैव इत्येके वदन्ति । अत्र मध्यादित्यनेन विम्बमध्यादुत्पत्तेत्युक्तं भवति । अन्ये त्वेषं योज्यथन्ति । स्पर्शमध्यलम्बनयोरन्तरेण संयुक्तादग्रासात्स्पर्शकालातथा मोक्षमध्यलम्बनयोरन्तरेण संयुक्ता मध्यान्मध्यकालाच्चाऽप्योर्द्वेषेषेषयोः सिद्धावनतिः क्रमात्स्पर्शमोक्षे च स्फुटाऽवनतिर्भवतीति । अत्र मध्यादित्यनेन मध्यकालादन्यत्रेत्युक्तं भवति ॥ २९ ॥

ग्रहणस्य सदसद्वावगमनायाऽह-

द्वेषेषेषयोः सिद्धा मध्या चावनतिः स्फुटा ।

सूर्येन्दुबिम्बसंपर्कदलेन सदृशी नतिः ॥ ३० ॥

सूर्येन्दुबिम्बेति । सूर्येन्दुबिम्बयोगार्धतुल्या नतिरवनतिशेषास्वतो ग्रहणं न स्यात् । तदूनायामवनत्यां ग्रहणं भवति ॥ ३० ॥

*स्थित्यर्धकालानयनमाह-

ग्रहणं भास्वतो न स्याद्वीनायामस्ति संभवः ।

विष्कम्भार्धनतीवर्गविश्लेषपदमागतम् ॥ ३१ ॥

संपर्कां(विष्कम्भा)र्धनतीति । संपर्कार्धवर्गद्वनातिवर्गं विशेष्य शिष्टस्य मूलं षष्ठ्या निहत्य गत्यन्तरेण हरेत् । तत्र लब्धाः स्थित्यर्धटिका भवन्ति ॥ ३१ ॥

+अथ स्पर्शमोक्षकालयोर्लम्बनानयनमाह-

षष्ठ्याऽहत्यास्तरेन्तरेणाऽप्ता स्थित्यर्धटिका स्फुटा ।

अविशेषतिथिस्ताभिर्विहीना सहिता तदा ॥ ३२ ॥

अविशेषतिथिरिति । ताभिः स्थित्यर्धनाडिकाभिर्विहीना अविशेषतिथिर्लम्बनसंस्कृतपर्वान्तकालो मोक्षकालः स्पर्शतिथिः स्पर्शकालो भवति । तथा स्थित्यर्धनाडिकाभिर्युताऽदिशेषतिथिर्लम्बनसंस्कृतपर्वान्तकालो भवति । ताभ्यां

*लघ्वार्य. सूर्य. १३-४, ब्राह्म. चंद्र. ८-१०, श्रीपति. चंद्र. १२, ग्रहग. चंद्र. १२, +श्रीपति. सूर्य. ११-२, ग्रहग. सूर्य. १५,

कर्मदीपिकासाहितं-

स्पर्शमोक्षकालाभ्यां पूर्ववन्मध्यलग्नादीनानीय स्पर्शलम्बनमोक्षलम्बनं चाविशेषान्तमानयेत् । तदिह स्पर्शलम्बनं मोक्षलम्बनं चेत्युच्यते ॥ ३२ ॥

स्फुटस्थित्यधान्यनमाह—

• ग्रासादिमोक्षकालौ स्तस्ताभ्यां जीवाविधिस्तदा ।

• ग्रासमध्यविनिष्पन्नलम्बनान्तरनाडिकाः ॥ ३३ ॥

स्थित्यर्थे प्रक्षिपेन्नित्यं ग्रहणे तिग्रमदीधितेः ।

मध्यान्तलम्बनस्थित्या वर्धते मोक्षसंभवः ॥ ३४ ॥

ग्रासमध्येति । स्पर्शकालनिष्पन्नलम्बनस्य मध्यकालनिष्पन्नलम्बनस्य वयदन्तरं तत्स्थित्यर्थे सदा प्रक्षिपेत् । तत्स्फुटं स्पर्शस्थित्यर्थे भवति । तथा मोक्षकालनिष्पन्नलम्बनमध्यकालनिष्पन्नलम्बनयोश्चान्तं स्थित्यर्थे प्रक्षिपेत् । तत्स्फुटमोक्षसिध्यं (स्थित्यर्थं, भवति) । उक्षिष्प्य भुजमुच्यते इति । एवमानीतं स्थित्यर्थमेव स्फुटं भवति । अत्र [न]संदेह इत्यर्थः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

यदा मध्यकालात्स्पर्शकालो मोक्षकालो वाऽन्यकपाले भवति । तत्र विशेषमाह—

स्थित्यर्थमित्यतिस्पष्टमुक्तिष्प्य भुजमुच्यते ।

स्पर्शमोक्षौ यदाऽन्यास्मिन् कपाले ग्रहमध्यतः ॥ ३५ ॥

स्पर्शनं लम्बनं देयं सर्वस्थित्यर्थनाडिषु ।

मोक्षेऽप्येवं सदाऽन्यातं स्थित्यर्थे दीयते सदा ॥ ३६ ॥

स्पर्शमोक्षाविति । यदा मध्यकालात्स्पर्शकालोऽन्यकपाले भवति । पूर्वाङ्ग एकः पराहण अन्य इत्यर्थः । तदा स्पर्शलम्बनं सर्वं स्थित्यर्थे प्रक्षेप्यं भवति । तदा मध्यकपालाऽन्यकपाले मोक्षकपालो यदा भवति तदा मोक्षलम्बनं सर्वं स्थित्यर्थे प्रक्षेप्यम् ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

यदा पुनर्मध्याहने मध्यकालो भवति तदा स्पर्शलम्बनं मोक्षलम्बनं च समस्तं स्थित्यर्थे प्रक्षेप्यमित्याह—

दिनार्थे ग्रहमध्ये च कल्प्यतेऽयं विधिः क्रमात् ।

ग्राह्यग्राहकविम्बार्धविश्लेषक्षेपवर्गयोः ॥ ३७ ॥

दिनार्थे ग्रास(ग्रह)मध्ये चेति । विमर्दधान्यनमाह—ग्राह्यग्राहकेति । ग्रासग्राहकविम्बार्धं ग्राह्यविम्बार्धं विशोध्य शेषवर्गाद्विक्षेपवर्गं विशोध्य शिष्टस्य

मूलं विमर्दीर्धलिपा भवन्ति । ताः षष्ठ्या निहत्य गत्यन्तरेण विभज्य लब्धं
विमर्दीर्धघटिका भवन्ति ॥ ३७ ॥

सूर्यविम्बेऽष्टमभागच्छादनस्यादृश्यत्वात्तद्वागच्छादनकालस्पर्शद्युगते क्षेप्य
स्त्राह—

विक्षेपस्य पदादेयं विमर्दीर्धस्य नाडिकाः ।

तीक्ष्णांश्चाविम्बवस्वंशलिपिकाकालसंयुतः ॥ ३८ ॥

कीणी(तीक्ष्णां)शुविम्बेति । मोक्षद्युगते; स कालः शोध्यः ॥ ३८ ॥

*अथाक्षवलनमाह—

स्पर्शकालो भवेत्तस्य भासुरत्वाद्विवस्वतः ।

मध्यतिथ्यन्तरासूनामुत्क्रमज्याक्षसंगुणा ॥ ३९ ॥

विष्कम्भार्धेन हर्तव्या लब्धकाष्टस्य दिग्विधिः ।

व्यासार्धादधिकासूनां क्रमज्यात्रिज्या युताम् ॥ ४० ॥

मध्यतिथीति । अत्र मध्यमिति दिनार्धमुद्घते । तिथीस्पर्शद्युगतं मध्यद्यु-
गतं मोक्षद्युगतं च दिनार्धस्पर्शद्युगतयोरन्तरालासूनामुत्क्रमज्यामानीयाक्षज्यया
निहत्य व्यासार्धेन विभज्य लब्धं स्पर्शार्धज्याः साधनभूतविराशिलिपाभ्योऽधि-
काश्वेतत्राधिकासूनां क्रमज्यामानीय त्रिज्या योजयेत् । तद्वलनसाधनज्या
भवति । एवं वलनकाला आनीय तासां दिशं च कल्पयेत् । तत्र मध्यवलनस्य
स्पर्शवद्विधिः स्पर्शभागोक्तलक्षणेन याम्यसौम्यदिशौ कल्पयेदित्यर्थः॥ ३९॥ ४०॥

तत्र दिग्विधिमाह—

कृत्वैवमेव दिक्कल्प्या मध्ये प्रागासवादिशोः ।

उदगदक्षिणतः प्राङ्मे विम्बप्राक्पश्चिमार्धयोः ॥ ४१ ॥

उदगदक्षिणत इति । मध्याह्नात्प्राग्विम्बस्य पूर्वार्धं उदगवलनं भवति ।
विम्बस्य पश्चिमार्धे दक्षिणवलनं भवति । मध्याह्नाप्राग्विम्बस्य पूर्वार्धं
दक्षिणवलनं पश्चिमार्धं उदगवलनामित्यर्थः । सूर्यस्य स्पर्शवलनं मध्यवलनं च
पश्चिमार्धविहितं भवति । मोक्षवलनं पूर्वार्धविहितं भदति । चन्द्रस्य सर्वे प्रवद्य-
त्यैन भवति ॥ ४१ ॥

+अयनवलनमाह—

*सिद्धांतशेखरे. चंद्र. १८, लघुभास्करीये. चंद्र. १६, लघ्यार्यभटीये. चंद्रग्रहण. १३,
सूर्यः चंद्र. २४, ब्राह्म. चंद्र. १६, +ग्रहगणिते. चंद्र. २१, लघुयानसे. ग्रहणा. १७, सिद्धां-
तशेखरे. चंद्र. २०, सूर्य. चंद्र. २४-५, लघु. चंद्रग्रहणा. ६२-५, ब्राह्म. चंद्र. १७,
लघ्यार्यभटीये चंद्र. १७-८, लघुभास्करीये. चंद्र. १७,

नभसः पश्चिमे व्यस्तमक्षस्य वलनं सदा ।

त्रिराशिसहितेन्द्रकविपरीतगुणापमः ॥ ४२ ॥

त्रिशिसंस्थितस्ये(सहितेन्द्रके)ति । त्रिराशिसहितस्यार्कस्ये न्दोर्वा भुजाया
उत्क्रमज्यां प्रमापमेन निहत्य विज्यया विभजेत् । तत्र लब्धमयनवलनं भवति।
अग्राऽनयनच(व)लनयुतावर्केन्द्र ग्रास्यौ । तस्य दिग्विभागमाह—अयनादिवि॥४२॥

ताभ्यां संपर्कार्धमण्डले *स्फुटवलनानयनमाह—

लभाया दिक् तु पूर्वार्धो विम्बस्यैवापरेऽन्यथा ।

नानाशयोस्तयोर्विद्धि विश्लेषधनुषोस्तयोः ॥ ४३ ॥

नानाशयोरिति । तयोरक्षापमवलनयोश्चार्पकृतयोर्भिन्नदिशोरन्तरं कृत्वा
तुल्यदिक्त्वे योगं कृत्वा जीवामानयेत् । तां जीवां संपर्कार्धेन निहत्य व्यासार्थेन
भिन्नजेत् । तत्र लब्धं संपर्कार्दियुपण्डले वलनं भवति । तद्वलनस्य नतेश्च तुल्य-
दिक्त्वे योगं कुर्यात् । भिन्नदिक्त्वेऽन्तरं कुर्यात् । स्फुटवलनं भवति । वलन-
विष...चन्द्रग्रहणे विक्षेपस्य दिग्व्यत्ययेन कल्प्यः । तद्वक्ष्यति च मध्यवलनस्य
तिसंस्कारो न क्रियते ॥ ४३ ॥

अथ लेखनप्रकारमाह—

संयोगोऽन्यत्र तज्जीवा(वाऽऽसन्व(न्ना)कर्त्त्वाहता हृता ।

अन्तिकाङ्गुलतद्वागसमस्तिर्थोरुमूर्तिना ॥ ४४ ॥

ग्राह्याऽङ्गुलार्धमानेन कर्कटेनाऽलिखेत्क्षितौ ।

ग्राह्यग्राहकविम्बार्धसमवक्त्रेण चापरम् ॥ ४५ ॥

पूर्वाव(प)र ततः कुर्यान्मीनेनोन्तरदक्षिणे ।

दक्षिणोन्तरतः केन्द्रान्तित्वा वलनमप्यतः ॥ ४६ ॥

उत्पादय तत्र मत्स्या(ध्या)न्तं युक्त्या सूत्रं नयेत्तदुधः।

बाह्यमण्डलतसूत्रसंपाते विन्दुनिश्चयः ॥ ४७ ॥

विन्दुतः केन्द्रसंप्रापि सूत्रं तस्मात्प्रसाध्यते ।

तस्य ग्रा(वा)ह्यपरिधेश्च संपातो यत्र लक्ष्यते ॥ ४८ ॥

तत्र तीक्ष्णांशुविम्बस्य प्रदेशः स्पर्शमोक्षयोः ।

मौर्वीकाऽर्धाङ्गुला ज्ञेया यथा वा लक्ष्यते दिवि ॥ ४९ ॥

मुखविन्यस्तेति । कर्कटलक्षणं ग्राहकविम्बार्धमानेन कर्कटेन ग्राहयविम्बमा-
लिख्य तन्मध्यमेव मध्यं कृत्वा ग्राहयग्राहकविम्बयोगार्धसमवक्त्रेण कर्कटेनाशरं

*ब्राह्म. चंद्र. १८, लघुभास्करीये, चंद्र. १८-९, लघ्वार्य चंद्र. १७,

महाभास्करौयम् ।

५

संपर्काख्यं वृत्तं चाऽऽलिख्य पूर्वापरेखां कृत्वा तद्वशादुत्पन्नमत्स्यानुसारिदक्षिणोत्तररेखां च कुर्यात् । पुनः केन्द्रात्पर्शवलनं मोक्षवलनं च दक्षिणोत्तरसूत्रे यथादिशं नीत्वा तत्र बिन्दुं कृत्वा तद्विम्बमध्ये पूर्वापरं मत्स्यमुत्पाद्य तद्वशाद्वासवृत्तान्तं सूत्रं युक्त्या नयेत् । स्पर्शवलनाबिन्दुतः स्पर्शादीशि मोक्षवलनबिन्दुतो मोक्षदिशीत्यर्थः । तत्र स्पर्शसूत्रवासपरिधिसंपाते स्पर्शबिन्दुं सूत्रोन्मोक्षसूत्रवासपरिधिसंपाते मोक्षबिन्दुं च कुर्यात् । पुनः स्पर्शबिन्दुतः केन्द्रपापि सूत्रं कुर्यात् । तत्सूत्रस्य ग्राह्यविम्बपरिधेश्च योगो यत्र दृश्यते तीक्ष्णांशुविम्बस्य तत्प्रदेशे स्पर्शो भवति । तथा मोक्षबिन्दुतः केन्द्रपापि सूत्रं नयेत् । तत्सूत्रग्राह्यपरिधियोगे मोक्षो भवति ।

तत्र विम्बवलनादिलिप्तानामङ्गुलमानपाह—

मौरि(वी)केति—

मौरि(वी)का लिपा सा अर्धाङ्गुलप्रमाणा भवति । यथां वा लक्ष्यते दिवीति । अनेन हरिजसंस्ये ग्रहे लिपा, एकाङ्गुलप्रमाणा भवतीत्युक्तं भवति । नत्यसंयुक्तविशिष्टमित्यनेन मध्यलग्नस्य...नतिसंस्कारो न भवतीत्युक्तं भवति ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

अथ मध्यग्रहणपरिलेखनाय तद्वलनाद्यानयनपकारपाह—

नत्या संयुक्तविश्लिष्टं *वलनं ग्रहमध्यजम् ।

तन्नत्योस्तुल्यकाष्ठत्वे वलनं पूर्वतो नयेत् ॥ ५० ॥

भिन्नाशयोस्तयोः केन्द्रात्पश्चिमेन प्रसार्यते ।

तन्नत्यनुदिशं सूत्रं ततो मत्स्येन नीश्यते ॥ ५१ ॥

वाह्यमण्डलतः केन्द्रमानी(न)येत्तद्विचक्षणः ।

केन्द्रात्तदनुसारेण नतिसूत्रं प्रसार्यते ॥ ५२ ॥

मध्यविन्दुस्तदग्रे स्याद्विन्दुतत्स्पर्शमोक्षयोः ।

दक्षिणस्यां नतौ भागे याम्ये सौम्ये विपर्ययात् ॥ ५३ ॥

तन्नत्योरित्यादिना । तन्मध्यपालनमध्यनत्योस्तुल्यदिक्त्वे मध्यवलनं केन्द्रात्पूर्वतो नयेत् । भिन्नदिक्त्वे केन्द्रात्पश्चिमे नयेत् । वलनाग्रे मत्स्यमुत्पाद्य तदनुसारेण मध्यनतिदिशि वा...सूत्रं नयेत् । तत्सूत्रवासपरिधिसंपातात्केन्द्रपापि सूत्रं नीत्वा तत्सूत्रे केन्द्रान्मध्यनतितुल्य...वृत्तान्तं तदग्रे बिन्दुं कुर्यात् । स मध्यविन्दुभवति ।

*सिद्धांतशास्त्रे. चंद्र. ३७, ग्रहगणिते. चंद्र. २६-२९,

स्पर्शमोक्षयोर्बिन्दु तौ पूर्वोक्तावित्यर्थः । एतत्स्पर्शमध्यमोक्षाख्यं बिन्दुत्रयं
विशेषाज्ञेयमित्यर्थः । दक्षिणस्यां नतौ याम्ये नतिसूचेयमावपर्यये उ-
त्तरस्यां नतौ केन्द्रात् सौम्ये भागे नतिसूचं नेयम् । अत्र न्यायतः
प्राप्तस्य वचनं चन्द्रग्रहणे वैपरीत्यसंभवात् ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥
तद्वैपरीत्यं प्रदर्शयति—

विधिर्ग्रहणमध्यस्य भानोरिन्दोर्विपर्ययात् ।

आलिखेत्तद्वहे व्यक्तं ग्रासमध्यान्तसंभवम् ॥ ५४ ॥

विधिर्ग्रहणमध्यस्य भानोरिन्दोर्विपर्ययादिति । अत्रोक्तो ग्रहणमध्यस्य
विधिर्भानोर्भवति । इन्दोस्तु तद्विपर्ययाज्ञेयः । मध्यवलनस्य नयनप्रकारं
विक्षेपस्य नयनप्रकारं च चद्रस्यायोकुविपर्ययाद् भवतीत्यर्थः । तद्वहे चन्द्रग्रह-
णेऽपि ग्रासमध्यान्तसंभवैर्बिन्दुभिर्बिन्दुवशाद् । ग्रासप्रमाणमालिखेदित्यर्थः ॥ ५४ ॥

ग्रहणमध्यमेवमालिखेदित्याह—

मध्ये बिन्दुशिरोन्यस्तग्राहकार्धवपुर्धृता ।

खण्डयेत्कर्टेनाऽऽशु निर्दिष्टस्फुटमानतः ॥ ५५ ॥

ग्राह्यस्य खण्डितायाव... च्छेद्यतेऽथ यत् ।

ग्रहमध्ये तथा सर्वा विस्पष्टमुपलक्ष्यते ॥ ५६ ॥

मध्यबिन्दुशिरोन्यस्तेति । आश्विति रेखायाः स्पष्टतातिद्वयर्थम् । निर्दि-
ष्टस्फुटमानत इति । छेद्यत्वे निर्दिष्टेन स्पष्टमानेन परिलेखनविधौ दृष्टेन ग्राह-
कर्क्षिम्बप्रमाणेन ग्राह्यविम्बस्य यावत्प्रमाणं खण्डितं भवति । अथ यावद्वि-
म्बलिखितं भवति ग्रहणमध्यकाले तथा व्योग्नि ग्राह्यविम्बं दृश्यते । लिखि-
तशब्देन समस्तच्छादनमुच्यते । अथवा विक्षेपाभावे ग्राह्यस्य महत्त्वाद्वलयाकारं
यज्ञित्वं दृश्यते तल्लिखितमित्युच्यते ॥ ५५ ॥ ५६ ॥

ग्राहकमार्गपरिलेखनप्रकारमाह—

न्यस्तविन्दुत्रयप्राप्तिं(पि) मीनाभ्यां वृत्तमालिखेत् ।

ग्राहकस्य भवेत्पन्थास्तवेष्टग्रासकल्पना ॥ ५७ ॥

न्यस्तविन्दुत्रयप्राप्तिं । स्पर्शविन्दुमध्यविन्दुमोक्षविन्दुत्रयप्रापि वृत्तखण्डं *मत्स्य-
द्वयवशादालिखेत् । संपर्कवृत्तान्तर्गतं वृत्तभागमालिखेदित्यर्थः । स ग्राहकस्य
पन्था मार्गो भवति । तस्मिन्वर्तमनि ग्राहकमध्यं प्रकल्प्य इष्टग्रासपरिलेखनं
कर्तव्यम् ॥ ५७ ॥

तत्प्रकारमाह—

*श्रीपति. त्रिपश्च. ५, लङ्घ. त्रिपश्च. ३,

इष्टहीनेन युक्तेन स्थित्यर्थेन हतां हरेत् ।

सूर्यन्द्रोऽप्तिशिवश्लेषं पष्टचा लब्धस्य वर्गितम् ॥ ५८ ॥

शक्तिप्राप्ततेर्वर्णे गन्धलं रविसोमयोः ।

इष्टग्रासशलाका स्याच्छेद्यःशो ग्रास इष्टजः ॥ ५९ ॥

इष्टकालविहि(ही)नेनेति । मध्यकालात्पागतीतकाल इष्टकालः । तत्परत
पञ्चकाल इष्टकालः । इष्टकालं स्थित्यर्थाद्विशोध्य शिष्टनाडिकां गत्यन्तरक-
लाभिनिहत्य षष्ठ्या विभजेत् । तत्र लब्धं वर्गिकृत्य इष्टकालावनतिवर्गे पक्षिप्य
मुखी कृत्यात् । तत्र लब्धं रविसोमयोर्घ्रहण इष्टग्रासशलाका भवति । इष्टग्रास-
शलाकाया लिपा भवन्तीत्यर्थः । ता लिपाः संपर्काद्विशोध्य शिष्टमिष्ट-
ग्रासो भवति ॥ ५८ ॥ ५९ ॥

*इष्टग्रासपरिलेखनमाह—

सुश्लक्षणा वैणविंशत्कात्केन्द्रात्तिर्थक् प्रसार्यते ।

तस्याग्रेण तथा पन्थाः प्रोच्यते ग्राहकस्य च ॥ ६० ॥

यत्र ग्राहकमानेन खण्डयेद्याह्यविम्बकम् ।

तावदेव तथाग्रस्तं दृश्यते ग्राह्यमण्डले ॥ ६१ ॥

सुश्लक्षणा वैणेति । इष्टग्रासशलाकातुल्यामेकां वैणशलाकां केन्द्रात्स-
र्वादिशि मोक्षदिशि च तिर्थङ्गनिदध्यात् । तदग्रवर्त्मरेखा स एव योगे बिन्दुं
कृत्वा तत्र मध्यं कृत्वा ग्राहकविम्बमालिखेत् । तदा तदवृत्तान्तर्गतो यो ग्राहस्य
भागः स भागश्छन्त्रो भवति । तत्र शेषभागस्य रूपं यथा दृश्यते तथा रविरपि
दृश्यते । भागस्य वक्तव्यसंभवाद्यथावकामित्युक्तिः ॥ ६० ॥ ६१ ॥

निमीलनोन्मीलनकालयोरिष्टग्रासपरिलेखनमाह—

विमर्दार्धकलाहीनं यत्स्थित्यर्थं कलाभितः ।

तत्कालच्छेद्यकं तेन भास्वत्खण्डादि खण्डयेत् ॥ ६२ ॥

प्रदेशसूत्रं विम्बस्य कर्कटेनावगाह्यते ।

पश्चार्थं गृह्यते व्यक्तं पूर्वे चासौ प्रभुच्यते ॥ ६३ ॥

विमर्दार्धकलाहीनामिति । विमर्दार्धघटिका गत्यन्तरसिष्टाभिनिहत्य पष्टचा

*श्रीपति. चंद्र. २५-३४ लम्बुआस्करीये. चंद्रग्र. २४, सूर्य. छेषका. २-१२,
लम्बु. चंद्र. ग्र. ३०-४ गोला. चंद्र. २६-३०

विभजेत् । तत्र लब्धा विमर्दीर्धकला इत्युच्यन्ते । स्थित्यर्धशब्देन तन्मूलभूताः संपर्कार्धकला उच्यन्ते । ताभ्यः संपर्कार्धकलाभ्यो मूलीकरणलब्धा विमर्दीर्धकलाः शोधयेत् । तत्र शिष्टं तत्कालच्छेष्टसाधनं भवति । तत्समान[श]दाकां स्पर्शबिन्दुतो मोक्षबिन्दुतश्च ग्राहकवर्त्मपापि पृथग्निधाय तद्वर्गवर्त्मसङ्कृत्यजि न्दुद्यं कृत्वा तद्विन्दुद्यं मध्यं कृत्वा ग्राहकमानेन कलामात्रभूतो भास्वतो विन्द्यं खण्डयेत् । तदोन्मीलनं निमीलनं च प्रदृश्यते । तत्र स्पर्शभागाचित्तिवग्राहकेण यो भागो ग्राहविम्बस्य खण्डितस्तत्र स्पर्शविसानम् । तदुक्तम्—“ पश्चात् गृह्यते ” इति । मोक्षभागलिखितग्राहकेण यो भागः खण्डितस्तत्र मोक्षारम्भः । तदुक्तं—‘ पूर्वे चासौ प्रमुच्यते ’ इति । स्पर्शविसानं निमीलनं मोक्षारम्भ उन्मीलनम् । अथवा पश्चाद्गृह्यते, पश्चाद्गागे स्पर्शारम्भः । पूर्वे प्रमुच्यते पूर्वभागे मोक्षावसानामित्युक्तं भवति । एवं चद्ग्रहणेऽपि प्रध्यजीवालम्बनादिकं कार्यम् ॥ ६२ ॥ ६३ ॥

तत्र यो विशेषः स उच्यते इत्याह—

एवमाशामुखादर्शसकलोरुकलाभूतः ।
कान्तावदनसंवृत्तो वपुषः शशलक्ष्मणः ॥ ६४ ॥
एवमाशामुखेत्यादिना ॥ ६४ ॥

तत्र विशेषमाह—

अविकार्यो विधिज्यानां विशेषो यः स कथ्यते ।
भूच्छायाया गुणाः कल्प्या रवेः कक्ष्यासमुद्धवाः ॥ ६५ ॥
भागहारः शशाङ्कस्य कर्ण एव प्रकीर्तिः ।
शशिवल्लम्बनाल्लब्धं व्यत्ययात्क्षेपशोधने ॥ ६६ ॥

भूच्छायाया इति । तत्र भूच्छायाया मध्यज्यादिकं रविकक्ष्यासमुद्धवं ग्राहम् । विक्षेपं विना मध्यज्या कार्या । तथोदयज्या चेत्यर्थः । लिप्सानयने भागहारस्तु चन्द्रकर्ण एव । लम्बनस्य क्षेपशोधने व्यत्ययात्कार्ये । एवं चन्द्रग्रहणेऽपि लम्बनविधिरिहोक्त एतदयुक्तमेवेति गोलविद आहुः ॥ ६५ ॥ ६६ ॥

शास्त्रान्तरेषु न दृष्टं च भूच्छायाया *दैर्घ्यानयनमाह—
ताडितो योजनः कर्णो धालि(त्री)व्यासेन भास्वतः ।
तयोर्व्यासविशेषेण भूच्छायादैर्घ्यमाप्यते ॥ ६७ ॥

*आर्य. गोल. ४०, ब्राह्म. माना. ९, लघुभास्करीय. चंद्र. ७, लङ्घ. चंद्र. ९-११
सूर्य. चंद्र. ४-५, ग्रह. चंद्र. ६,

तदितो योजना इति । रवेः स्फुटयोजनकर्णे भूव्यासेन गुणितो भूव्या-
सरविव्यासयोरन्तरेण भक्तो भूच्छायाया दैर्घ्यमानं योजनात्मकं भवति ॥६७॥

प्रकारान्तरेण च तदाह—

*पञ्चाऽऽहतो रवेः कर्णः षोडशापहृतः फलम् ।
भूच्छायादैर्घ्यमारूप्यात्मिन्दुकर्णस्ततः क्षयः ॥ ६८ ॥
भूव्यासगुणिते शेषे छायादैर्घ्यहृते फलम् ।
विष्कम्भार्थहतं भक्तं चन्द्रकर्णेन तत्ततः ॥ ६९ ॥

पञ्चाऽऽहत इति । रवेः स्फुटयोजनकर्णे पञ्च(५)गुणिते षोडशाभि-
(१६)र्खके भूच्छायाया दैर्घ्यं भवति । ‘इन्दुकर्णस्ततः क्षयः’ इति ।
भूच्छायाया दैर्घ्याचन्द्रस्य स्फुटयोजनकर्णे विशेषध्य शेषव्यासेन निहत्य छाया-
दैर्घ्येण विभज्य लब्धं त्रिज्यया निहत्य चन्द्रस्य स्फुटयोजनकर्णेन विभजेत् ।
तत्र लब्धं लिप्तात्मकं तमसो विम्बं भवति ॥ ६८ ॥ ६९ ॥

अन्ये लम्बनं विना शशिनो ग्रहणं वदन्तीत्याह—

अन्ये भवन्ति शशिनो ग्रहणोपदेशं
हीनं गुणैर्दशभिरन्यफलान्तरत्वात् ।
स्थित्यर्धकालमचलं विदधीत तस्मि-
न्नायन्तयोर्ग्रहणमध्यसमुत्थितं यत् ॥७०॥

अन्य इति । तत्र स्थित्यर्धकालमविशिष्टं ग्रास्यमित्याह—स्थित्यर्ध-
कालमचलमिति । मध्यत...विक्षेपस्थित्यर्धकालेन सिञ्चं स्थित्यर्धमाद्यन्तयोः ।
स्पर्शमोक्षयोरचलमव(वि)शिष्टं कुर्यात् ॥ ७० ॥

तत्कर्माऽह—

*क्षुण्णा स्थित्यर्धकालेन भुक्तिः षष्ठ्या समाहृता ।
समलिप्ते क्षयस्पर्शे मोक्षे क्षेपो निगद्यते ॥ ७१ ॥
विक्षेपस्तस्य तस्माच्च स्थित्यर्धं च प्रसाध्यते ।
एवं कर्मावशेषोऽयं विन्दर्दर्थस्य वा पुनः ॥ ७२ ॥
क्षुण्णा स्थित्यर्धेति । स्थित्यर्धकालेन नाडिकात्मकेन चन्द्रस्य स्फुटभुक्तिं

*लल्ल. चंद्र. ६ गोला. चंद्र. १३, लल्ल. चंद्र. १५-६, ब्राह्म. चंद्र. ९,
ग्रह, च १४, सूर्य. चंद्र. १४-५, लघुभास्करीये. चंद्र. ११, श्रीपति. चंद्र. १३,

निहत्य षष्ठ्या विभज्य लब्धं समलिप्तेन्दावृणं कुर्यात् । स स्यक्षेन्दुः । पुनस्तमेव लब्धं समलिप्तेन्दौ धनं कुर्यात् । स मोक्षेन्दुः । ताभ्यां पुनर्विशेषमानीय वर्गीकृत्य संपर्कार्धवर्गाद्विशोध्य शिष्टस्य मूलात्थष्टिमाद्रत्यन्तरेण स्पर्शस्थित्यर्थं चाऽऽनयेत् । पुनस्ताभ्यां पूर्ववद्विकलमानीय सप्त ७ लिप्तेन्दावृण धनं च कृत्वा विक्षेपद्वयमानीय ताभ्यां स्थित्यर्धद्वयमानयेत् । एवं पुनः कृत्वाऽविशेषयेत् । अव(वि)शिष्टस्थित्यर्धद्वयं रुपुं भवति । विमर्दीर्धेऽप्येवमविशेषकर्म कार्यम् । परिलेखनकर्माणि चन्द्रमा ग्रहणे विक्षेपस्य दिग्ब्यत्ययेन कल्प्या, इति ॥ ७१ ॥ ७२ ॥

पूर्वोक्तमपि स्पष्टीकर्तुं पुनश्चाऽऽह-

विक्षेपः शशिनः कल्प्यश्छेषकाले सतां वरैः ।

उत्तरो दक्षिणे नित्यं दक्षिणश्चोत्तरे तथा ॥ ७३ ॥

विक्षेपः शशिन इति ॥ ७३ ॥

प्रोक्तमेतदवधूय पत्सरं

सूर्यचन्द्रतमसां क्रमागतम् ।

कर्म येन विदुषा समर्पितं

दैवविद्धवति सर्वतन्त्रवित् ॥ ७४ ॥

इति महाभास्करीये पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

उक्तं ग्रहणकर्म स्तूयते प्रोक्तमेतदित्यादिना ॥ ७४ ॥

इति परमेश्वरकृतायां कर्मदीपिकायां पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

अथ स्वस्वविक्षेपेण ग्राहाणां दर्शनसंस्कारद्वयमाह-

*स्वेष्टदेशपलजीवया हतां

क्षिप्तिमिष्टशशिजां हरेत्पुनः ।

लम्बकेन यदवासमुक्तरे

शोधयेदुदयगे निशाकरे ॥ १ ॥

अस्तगे धनमुशन्ति तारवे-

दक्षिणे विधिरयै विपर्शयः ।

वर्जितं त्रिभुवनस्य शीतिगो-

रुत्क्रमापमविसंहर्तिं हरेत् ॥ २ ॥

*श्रीपति. ग्रहोदया. ७, लक्ष्म. ग्रहोद. ३, सूर्य. ग्रह्य. ८, ब्रह्म. ग्रहाद्वय. २-३, गोला. दृक्कर्म. ५, लघुभास्करीये. अ. ६ श्लो. १, लघुमातसे दृक्कर्म १-२.

महाभास्करीयम् ।

व्यासवर्गनिचयेन शोधये-
 चन्द्रतोऽयनविमण्डलाशयोः ।
 तुल्ययोर्धनमुशन्ति तद्विदो
 व्यत्ययेन शाश्विनि तत्फलं सदा ॥ ३ ॥

स्वेष्टदेशेति । इष्टकालानीतचन्द्रस्य विक्षेपकलां स्वदेशपलङ्घया
 निहत्य लम्बकेन हरेत् । तत्रावाप्तं लिप्तादिकं फलमुत्तरविक्षेपे चन्द्र उदयग
 उदयविषयं गते शोधयेत् । अस्तगेऽस्तविषयं गते क्षिपेत् । दक्षिणविक्षेपेऽयं
 विधिवर्त्ययेन कर्यः । दक्षिणविक्षेपे उदये धनमस्तमय कणमित्यर्थः । एत-
 दाशं कर्म । *अथाऽयनं कर्माऽह—वर्जितं विभवनस्येति । चन्द्रस्फुटे राशित्रयं
 विशेषध्य निर्गिष्टभुजाया उत्क्रमज्यामानीय तस्या विक्षेपस्य...परमापकमस्य
 च संहतिं वेषां व्रयाणां परस्परं वधं व्यासवर्गनिचयेन विज्यावर्गेण विभजेत् ।
 तत्र लब्धं लिप्तादिकं विक्षेपायनयोस्तुल्यदिशोः पूर्वफलसंस्कृते चन्द्रे शोध-
 येत् । विक्षेपायनदिशोभिन्नयोः क्षिपेत् । एवं सदा । अस्योदयास्तमयवशान्न
 भेद इत्यर्थः । अत्र मण्डलशब्देन विक्षेपदिगुच्छते । चन्द्रोऽत्र सामनो ग्रासः ।
 अपनदिगिह सायनस्य ग्रासा । न राशित्रयहीनस्य ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

दृश्यचन्द्र इति कर्मयते बुधै-
 रेवमालिखितचारसंचयः ।
 भास्करेन्दुविवरांशकोद्धवः
 प्राणराशिधटिकाद्वयैः शशी ॥ ४ ॥
 दृश्यतेऽमलनिरञ्चतारके
 भास्करेऽस्तगिरिमूर्धगेऽम्बरे ।
 चन्द्रभानुविवरोत्कमज्यया
 चन्द्रविम्बमाभिहत्य भाजयेत् ॥ ५ ॥
 षण्णवाष्टरसंरूपया सितं
 नित्यमेव गणकः प्रजायते ।
 चन्द्रभानुविवरं वदाधिकं
 स्यात्तदा क्रमगुणेन युक्तया ॥ ६ ॥

*लघुभास्करीये. अ. ६, श्लो. ४, सूर्य. ग्रहोद. १०, लघु. ग्रहोद. २, ब्राह्म. ग्रहोद. ३,
 लघुमानसे. दृक्कर्म. १-२, गोला. दृक्कर्म. ५, श्रीगति. ग्रहोद. ७,

कर्मदीपिकासहितं-

**ल(त्रि)ज्यया सितविधिर्विधीयते
 पूर्वमानवर(श)तोऽसितं तथा ।
 सूर्यचन्द्रविवरांशजीवया
 चोत्कमक्रमवशात्सितं विदुः ॥ ७ ॥**

दृश्य चन्द्र इति । एवं दृक्कर्मद्वययुतश्चन्द्रो दृश्य इत्युच्यते । दृक्समो भवति । स्वोदयकाले स्वास्त्रयकाले च तस्मात्समो भवतीत्यर्थः । चन्द्रस्य मौढयनिवृत्तिकालमाह—भास्करेन्दुविवरेति । सूर्यस्तमयकाले तत्कालसूर्यदृक्कर्मद्वययुतत्कालचन्द्रयोरन्तरालगताः प्राणा घटिकाद्वयतुल्याश्रेतदानीं चन्द्रो दृश्यो भवति । सूर्योऽयेऽप्येवं घटिकाद्वयान्तरितश्चेद् दृश्यः । अस्तमये षड्गाशियुतयोः सूर्यग्न्दोरन्तरालघटिकाः स्वोदयैर्ग्राहाः । *चन्द्रस्य सितमानाद्यानयनमाह-चन्द्रभानुविवरेति । चन्द्रादकैं विशोध्य शिष्टं राशित्रयादूर्ध्वं न चेत्तद्गजाया उत्क्रमज्यामानयेत् । द्वितीयपदगतं तत्र शेषं चेत्कोटया, उत्क्रमज्यामानीय तां त्रिज्यया योजयेत् । एवमुक्तजीवातः सितमानयेत् । यदि शेषं षड्गाशयधिकं भवति तदा षड्गाशीनपास्य शेषादुक्तवज्जीवामानयेत् । तज्जीवातो सितमानं साध्यम् । यथोक्तया चन्द्रमभिहत्य षणगाष्ठरसौर्विभजेत् । तत्र लब्धं सितमानं भवति । षड्गाशयधिकं चेत्तथाऽनीतं कृष्णमानं भवति । उत्क्रमक्रमवशात्सितं विदुरिति । सूर्यचन्द्रविवरांशजीवयोत्क्रमक्रमवशात्सिद्धया यथा सितपक्षे सितं विदुस्तथाऽसितपक्षेऽसितं विदुरिति योज्यम् ॥४॥

५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

चन्द्रस्यापमाद्यानयनमाह—

चन्द्रमा वद(मोपम)विकाष्ठयोर्युति-

स्तुल्यगोलभवयोरतोऽन्यथा ।

काष्ठयोर्विप(व)रजापरो गुण-

स्तेन चन्द्रचरनाडिकाविधिः ॥ ८ ॥

चन्द्रमोपमविकाष्ठयोर्युतिरिति । चन्द्रस्यापमत्रापं विकाष्ठारूपं विक्षेपत्रापं चाऽनीय तयोस्तुल्यदिशोर्योर्गं कृत्वा भिन्नदिशोरन्तरं कृत्वा जातस्य जीवामानयेत् । सा चन्द्रस्यापमजीवा भवति । तेनापमेन चन्द्रस्य स्वाहोरात्राक्षीतिज्याचरज्याः पूर्ववत्साध्याः । पूर्वोक्तस्य वचनं विस्पष्टार्थमिति कल्प्यम् ॥ ८ ॥

*लङ्घ. झांगो. १२, ब्राह्म. झांगो. १२-३, लघुभास्करये. अ. ६ श्लो. ६-७,

१११
सहभास्करीयम् ।

शूङ्गोन्वितिपरिलेखनाय शङ्काद्यानयनपाह—

भानुचन्द्रविवरासुभिः सदा
शङ्कुरुक्तविधिना विधीयते ।

अक्षचापगुणसंगुणं हरे-

लम्बकेन शशिकीलकं स्फुटम् ॥ ९ ॥

कीलकाशगुणं आप्यते ततो
नित्यदक्षिणगतोऽस्तमूत्रतः ।

गोलखण्डगुणिते विभज्यते

लम्बकेन शशिनोऽपमाः स्फुटाः ॥ १० ॥

दक्षिणोत्तरदिशोर्निश्चात्रतो-

र्लभ्यतेऽग्रगुणसंब्रितः सदा ।

तुल्यकाष्ठगतयोस्तयोर्युतिः

शङ्किमन्यभवयोस्तयोर्विदुः ॥ ११ ॥

भास्कराशगुणकेन तस्य तु

व्यत्ययेन युतिशोधने कृते ।

बाहुकः शशभृतः स्फुटो मतः

कोटिरत्र शशिशङ्कुरिष्यते ॥ १२ ॥

भानुचन्द्रविवरासुभिरिति । शुक्रेष्टऽष्टम्याः प्राक्सूर्यास्तमये चन्द्राकौ
स्फुटीकृत्य चन्द्रस्य शङ्कुसाधनान्यानीय पुनश्चन्द्रस्य दक्षर्मद्वयं कृत्वा सूर्ये-
न्द्वोरन्तरासुनगन्तव्यासुन्पकल्प्य चन्द्रशङ्कुमानयेत् । पुनश्चन्द्रशङ्कुपक्षज्यया
निहत्य लम्बकेन विभजेत् । तत्र लब्धं चन्द्रस्य शङ्कयं भवति । नित्यद-
क्षिणं च तदस्तोदयसूत्रतः पुनश्चन्द्रस्य स्फुटापमं व्यासार्थेन निहत्य लम्ब-
केन हरेत् । तत्र *लब्धमिन्द्वयं भवति । शङ्कग्रेन्द्वयोस्तुल्यदिशोर्योर्गं
कुर्यात् । भिन्नदिशोरन्तरं कुर्यात् । तच्छायाभुजो भवति । पुनः सूर्यस्याका-
ग्रामानीय सूर्यग्रच्छायाभुजयोस्तुल्यदिशोरन्तरं कुर्यात् । भिन्नदिशोस्तयो-
र्योर्गं कुर्यात् । तत्र लब्धं चन्द्रस्य बाहुका भवति । तत्रान्तरितसूर्याशाया आ-

*लघुभास्करीये. अ. ६ श्लो. ९-१० सूर्य. स्पष्टा. २८ लघु. उदया. २; श्रीपति,
चंद्र. ७ ब्राह्म. चंद्रशृंग. ५ ग्रहग. ग्रहच्छा. ३

धिक्ये तद्विपरीता चन्द्रबाहुकार्णां दिग्भवति । सूर्याग्राम्या न्यूनत्वे सूर्याग्रावच्च-
न्द्रबाहुदिग्भवति । योगे तु सूर्याग्रावयत्ययेन चन्द्रकाहोर्दिग्भवति । कोटिरिह
चन्द्रशङ्खकर्मवति ॥ ९ ॥ १० ॥ ॥ ११ ॥ १२ ॥

*शृङ्गोन्नतिपरिलेखनप्रकारमाह—

सूर्यांग्याम्योन्नरे बाहुः कोटिः सूर्यशङ्ख यतः ।
बाहुकोटिशिरः प्रापि सूत्रं कर्णः प्रकर्त्रीतिंतः ॥ १३ ॥
कर्णकोट्यश्रसंपाते शशिबिम्बं समालिखेत् ।
कर्णसूत्रानुसारेण विम्बान्तः सितविन्दुक्रम् ॥ १४ ॥
तद्विन्दुत्रयशीर्षस्पृग्वृत्तमालिख्यते सदा ।
तत्र शीतांशुबिम्बस्य विवरः शौक्लचमुच्यते ॥ १५ ॥
शृङ्गोन्नतिनती साम्ये मानादिष्टा यथा तथा ।
तत्सर्वं व्योम्नि शीतांशोर्विस्पष्टमुपलभ्यते ॥ १६ ॥

सूर्यांग्याम्योन्नर इति । समायामवनौ कुत्रचिदुदर्कं विन्दुं प्रकल्प्य ततो
दक्षिणत उत्तरतो वा बाहुदिशि बाहुरूत्रं दक्षिणोन्नरायतं प्रसार्य तदग्रतश्चन्द्र-
शङ्खकुमितं कोटिसूत्रं पूर्वदिशि प्रसार्य पुनः सूर्यविन्दुतः कोटिशिरः प्रापि
कर्णसूत्रं प्रसारयेत् । एवं बाहुकोट्योरग्रप्रापि कर्णसूत्रं भवति । पुनः कर्ण-
कोट्यश्रसंपातं केन्द्रं कृत्वा चन्द्रबिम्बमालिखेत् । तदन्तर्गतं कर्णं तु चन्द्रस्य
बाह्यपरिध्यन्तं नयेत् । तत्कर्णसूत्रं चन्द्रबिम्बस्य पूर्वपरसूत्रं भवति । तद्वशा-
दक्षिणोन्नरसूत्रं च कुर्यात् । दक्षिणोन्नरसूत्राग्रद्वये विन्दुद्वयं कुर्यात् । पुनः
कर्णसूत्रबिम्बापरपरिधियोगाः सितमानं कर्णसूत्रानुसारेण विम्बान्तः कर्णसूत्रे
नीत्वा तत्र सितविन्दुं कुर्यात् । तत्र दक्षिणोन्नरसूत्राग्रं यद्विन्दुद्वयं सितविन्दुश्च
यस्तत्त्वितयस्पृग्वृत्तपत्स्यद्वयनिर्गतसूत्रयोर्योगत आलिखेत् । तदवृत्तस्य वहिर्गतो
यश्चन्द्रबिम्बमागाः स चन्द्रस्य सितमागो भवति । तत्र शृङ्गस्योन्नतिनती साम्यं
वा यथा मानादिष्टच्छेद्यकेऽङ्गलादिमानेन सिद्धं भवति तथा तदुन्नत्यादि सर्वं
व्योम्नि चन्द्रबिम्बस्य दृश्यते । एवमादित्यस्यास्तमयकाले विधिज्ञेयः ॥ १३ ॥ १४
॥ १५ ॥ १६ ॥

इष्टकाले त्वस्तलग्रतः शङ्खकादितत्कालेन्द्रोः साध्यमित्याह—

*लघुमास्करीये. अ. ६-१६, लघुमानसे. संकीर्णा, ९ गोला. शृंगो. ८-९, सूर्य.
चन्द्रशङ्ख. १३-४, लघु. चन्द्रशृंगो. १६-७, श्रीपति. चन्द्रा. २४-५, ब्राह्मा. शृंगो. ३, ६.

अस्तारुद्देशवेतादिष्टकालेऽस्तलभतः ।

तत्कालेन्दोस्तु द्वाज्यादिकर्म सर्वं प्रकीर्तिंतम् ॥ १७ ॥

अस्तारुद्देशवेति । इष्टकाले तु तत्कालेन्दुं तत्कालेदयलभं चाऽनीय
चन्द्रे षड्ग्रीन्पुक्षिष्प्योदयलभतचन्द्रयोरन्तरालासुन्गन्तव्यातुन्पकल्पम् तेष्व
केवलचन्द्रस्य स्वाहोरात्रादिभिश्च शङ्कुः साध्यः । इन्द्रग्रं च केवलचन्द्रा-
त्साध्यम् । अयनचलनं सर्वत्र क्षेष्प्यम् । लग्नाग्रं तु उदयलग्नात्षद्वाशिष्युतात्सा-
ध्यम् । षड्ग्रीशियुतम् दयलभमकं प्रकल्प्य प्राग्वत्सर्वं कार्यमित्यर्थः ॥ १७ ॥

एवपृष्ठम्याः पूर्वं विधिः । अष्टम्याः परत्वेदुदयलभमकं प्रकल्प्य सर्वं
कार्यमित्याह—

अष्टम्याः परतः कल्प्यो लग्नमेव दिवाकरः ।

शङ्कादिको विधिस्तेन धनमानविवर्जितः ॥ १८ ॥

अष्टम्याः परत इति । पूर्वपक्षे प्राक्कपालगते चन्द्रे उदयलभमकं प्रकल्प्य
चन्द्रोदयलभयोरन्तरालासुभिश्चन्द्रस्य स्वाहोरात्रादिभिश्च चन्द्रशङ्कुः साध्यः ।
उदयलग्नादर्काग्रा साध्या । लग्नाग्रमवार्काग्रा इत्यर्थः । सितमानं तु साक्षा-
दर्कादेव साध्यम् । तत्र सितमानहीनचन्द्रविम्बं लृष्णमानं भवति । अत्र
भुजाग्रात्कोटिरपराभिमुखं नीयते । कर्णसूत्रविम्बपरिधियोगात्कृष्णमानपन्तं
नीयते । अन्यतसर्वं पूर्ववत् । कदाचिदेतनं घटते ॥ १८ ॥

चन्द्रशङ्कानयने गतगन्तव्यपाणा एव साध्या इत्याह—

अर्केन्दुविवरप्राणौरुदयस्थे रवेः परैः ।

शङ्कूचतिवशात्कार्यो नावशिष्टे यथैष्टजम् ॥ १९ ॥

अर्केन्दुविवरप्राणौरिति उदयास्तमयकालयोरर्केन्द्रोर्विवरप्राणौचन्द्रशङ्कुः
साध्यः । अन्यत्रेष्टकाले चन्द्रोदयलभयोरस्तलभचन्द्रयोर्वा यथासंभवमन्तराला-
त्मुभिः साध्यः । तत्रान्तरालासवः सङ्कदानीता एव ग्रास्याः । न त्वविशिष्टाः ।
तत्रापराह्नेऽस्तलभे चन्द्रे च षड्ग्रीन्पुक्षिष्प्य विवरासवः साध्याः । तथाऽर्के
चास्तलभशब्देन तत्कालेऽस्तमितो राशिरुच्यते । तस्योदयप्रमाणतुल्यत्वात्षद्वा-
शयः प्रक्षिप्यन्त इति ज्ञेयम् ॥ १९ ॥

पौर्णमास्यन्तमेवं चन्द्रस्य कर्म भवतीत्याह—

एषमास्तमयिकैस्तैभास्करेन्द्रू तमोमयैः ।

यावत्पञ्चदशी तावत्कर्मेदं शशिनः स्मृतम् ॥ २० ॥

एषमास्तमयिकैरिति । पूर्वपक्ष आस्तमयिकैरिष्टकालजेवा भास्करे-
न्द्रूतमोभिरुक्तं चन्द्रमसः कर्म भवतीत्युक्तं भवति । विक्षेपार्थमन्त्र राहुगृ-
हते ॥ २० ॥

+पौर्णमास्यां चन्द्रस्योदयकालमाह—

रविचन्द्रान्तरं नाड्यो दिनमानेन वर्जिताः ।

प्राकृपश्चादहश्यते सोमस्त्रावतीभिरिनेऽस्त्वगे ॥ २१ ॥

पक्षासान्तरि[न्तात्पर]तः सोमो हरिजादुपरि स्थितः ।

इष्टकालविलभोऽल्पैः प्रमाणैः परिलिख्यते ॥ २२ ॥

कोटिः पूर्वगता कार्या भुजा याम्योत्तरायता ।

अग्रे कोटिशिरःस्पृक्तं कर्णसूत्रं प्रसार्यते ॥ २३ ॥

पूर्वतः कर्णसूत्रेण सितमानं प्रवेशयेत् ।

अन्वितं वा पराञ्छागं शीतांशोः परिलेखने ॥ २४ ॥

रविचन्द्रान्तरा नाड्य इति । अस्तमये तत्कालसूर्यतत्कालचन्द्रपोरन्त-
रालासबो दिनप्रमाणेभ्यो हीना यद्व...विशिष्टा भवन्ति तदा तत्प्रमाणं दिन-
प्रमाणयोरन्तरतुल्यकाले सूर्यास्तमयात्पागेव चन्द्रस्योदयः स्यात् । दिनप्रपा-
णादधिके सूर्येन्द्रुविवरकाले तदन्तरतुल्यकालेन सूर्यास्तमयात्पश्चाचन्द्रस्योदय-
कालः स्यात् । अपरपक्षे चन्द्रपरिलेखनमेवं कार्यमित्याह—पक्षासान्तात्परत इति ।
अपरपक्षे हरिजादुपरि स्थिते तत्काललभ्यमकं प्रकल्प्य चन्द्रलभान्तरालासुभि-
श्चन्द्रशङ्कुः साध्यः। लभ्यमेवाकार्यां प्रकल्पयेत् । तत्र कोटिः पूर्वतो नीयते ।
भुजा तु पूर्ववद्याम्योत्तरायता । कर्णसूत्रं च पूर्ववद्यजाग्रात्कोट्यग्रप्रापि नेयम् ।
विम्बस्य पूर्वभागात्सितमानमन्तः कर्णानुसारेण नेयम् । विम्बापरभागादसिवं
वा नेयम् । अन्यत्सर्वं पूर्ववत् ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥

अर्कोदयकाले वा एतत्कार्यमित्याह—

अथवाऽर्कोदये कार्यं तत्कालेन्द्रकं संभवैः ।

सितासितस्य पूर्वोक्तं दृश्यकालोऽभिधार्य[धीय]ते ॥ २५ ॥

अथवाऽर्कोदय इति ॥ २५ ॥

— ग्राम. उदया. ९. लङ्घ. उदया. १. सूर्य. उदया. ३. श्रीपति. ग्रहोद. ९ ग्रह.
उदया. ४.

अथ दृश्यकालोऽभिधास्यते । तत्पकारमाह—

षड्गान्शियुतसूर्येन्दुवैपरादोदयासवः ।

अविशिष्टाः सिद्धे पक्षे दृश्यकालोऽस्य तं वरम् ॥ २६ ॥

चक्रार्धयुततीक्ष्णांशोश्चन्द्राच्च करणागताद् ।

अविशेषान्तरप्राप्तैर्निश्चिये दृश्यते शशी ॥ २७ ॥

षड्गान्शियुक्तेति । पूर्वक्षे षड्गान्शियुतयोः सूर्येन्द्रोरकास्तमयसिद्धोरन्तरालासवः साध्याः पुनस्तैरसुभिः सिद्धां स्वां स्वां गतिं सूर्यास्तमयकालजयोस्तयोः सूर्येन्द्रोः प्रक्षिप्यान्तरालासवः साध्याः । पुनस्तत्सिद्धां गतिमपि तयोरस्तमयकालजयोरि(रे)व प्रक्षिप्यान्तरालासवः साध्याः । एवमविशिष्टासुभिर्निश्चियन्द्रोऽस्तं गच्छति । लघ्णे पक्षे तु षड्गान्शियुतसूर्यकेवलचन्द्रयोरन्तरालासवः साध्याः । तैरविशिष्टैर्निश्चियन्द्र उदयं गच्छति ॥ २६ ॥ २७ ॥

अत्र प्रकारान्तरमाह—

अस्तकालविलग्नेन्द्रोरन्तराप्राणजन्मना ।

कालेन लभशीतांशू कृत्वा भूयोऽन्तरासवः ॥ २८ ॥

पूर्वकाले न ते योज्याश्चन्द्रे लभाधिके रवौ ।

विश्लेषो वाऽन्यथा यावन्नुल्यकालोदये नवः ॥ २९ ॥

इत्थं कर्मकमावासकालेनामृतेजसः ।

रस्मिभिः पूरयन्नाशा निशीथे दृश्यते शशी ॥ ३० ॥

अस्तकालविलग्नेन्द्रोरिति । सूर्यास्तमयकाले उदयलभं चन्द्रं चाऽनीय तयोरन्तरप्राणानेकत्र स्थापयेत् । पुनस्तैरन्तरप्रमा(प्रा)णैस्तकालचन्द्रस्तकाललग्नं चाऽनीय तयोरप्यन्तरालासवः साध्याः । ते पूर्वासुषु प्रक्षेप्याः । अत्र चन्द्रादुदयलभमधिकं चेत्पूर्वानीतासुषु शोध्या इति चेहोक्तं तच संभवति । पुनरपि लभचन्द्रयोरन्तरप्राणाः साध्याः । ते च पूर्वासुषु प्रक्षेप्याः । एवमविशिष्टैरसुभिर्निश्चियन्द्र उदयं याति ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥

अविशेषे प्रकारान्तरमाह—

अस्ताद्विमस्तकास्त्रद्विग्मांशुगतभागतः ।

देशभेदोदयप्राणा ग्राह्या यावन्निशाकृतः ॥ ३१ ॥

तेष्वहर्मानशुद्धेषु रात्रौ व्युष्टेषु चन्द्रमाः ।

इयते परिशुद्धेषु तस्मान्त्वानविशेषयेत् ॥ ३२ ॥

अस्ताद्विमस्तकेति । सूर्यस्तमयकाले सूर्यं चन्द्रं चाऽनीय तयोः तूर्ये-
न्द्वोरन्तरालासवः साध्याः । पुनस्तेभ्यो दिनप्रमाणं विशेषय शेषकालोत्थगतिं
तूर्येन्द्वोः प्रक्षिप्यान्तरालासूनानीय दिनप्रमाणं विशेषय शेषगतिं चास्तमय-
काल.....जसूर्येन्द्वोः प्रक्षिप्यान्तरालासवः साध्याः । एवमविशिष्टैरसुभिर्दि-
नप्रमाणदिनैर्निशि चन्द्र उदयं याति । तेष्वसुषु व्युष्टेषु गतेष्वित्यर्थः ॥ ३१ ॥
॥ ३२ ॥

तत्राविशेषे प्रकारमाह—

तद्वटीभोगसंयुक्तः सूर्येन्द्रन्तर्घटीक्रमात् ।

ततोऽहर्मानसंशुद्धिः शेषभोगादिकर्मणा ॥ ३३ ॥

अकेन्द्रुमध्यनाडभ्यो दिनप्रमाणं विवर्धते ।

तद्विशेषघटीशेषदिवा चन्द्रोदयः स्मृतः ॥ ३४ ॥

तत्राडिकानुपातासभोगहीनार्कचन्द्रयोः ।

अन्तरालोदयप्राणैः कल्प्यं तत्राविशेषणम् ॥ ३५ ॥

तद्वटीभोगेति ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ४५ ॥

कृष्णपक्षे विशेषमाह—

चन्द्रादौदयिकात्प्राणाद्यावानौदयिको रविः ।

ग्राह्यास्ततोऽपि विश्लेषात्कल्प्यते निश्चलक्रिया ॥ ३६ ॥

कृतावशेषनाडीभिर्गावचोदेति भास्करः ।

तावदाशामुखादर्शः प्राणैराक्रमते शशी ॥ ३७ ॥

चन्द्रादौदयिकात्प्राणा इति । उदयकालजाचन्द्रादुयकालसूर्यान्तमसवो
आशाः । पुनस्तत्सिद्धांशस्य गतिं तयोर्विशेषध्यान्तरासवः साध्याः । एवम-
विशिष्टैरसुभिरकेन्द्रयात्प्राकचन्द्र उदयं याति । आक्रमते शशी उदयं याती-
त्यर्थः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

अथ चन्द्रस्य मध्यलघ्ने साम्यानयनमाह—

आसन्नौ स्वधिया ह्यत्र मध्यलग्नानिशाकरौ ।

कालेन्द्रुमध्यलग्नानामविशेषे समाचरेत् ॥ ३८ ॥

आसनो स्वधियेति । मध्यलभ्यचन्द्रयोः साम्यकालं स्वधिया कल्पयेत् । एतदुक्तं भवति । विराशिसहितचन्द्रेण समं लग्नं यदा भवति तदा द्युगत-
नाडीरानयेदिति । पुनस्तेन द्युगतेन तत्कालार्केण च मध्यलभ्यमानयेत् ।
तत्काले चन्द्रं चाऽनयेत् । पुनर्द्युगतकालचन्द्रमध्यलभ्यमानामविशेषं कुर्यात् ॥ ३८ ॥

तत्प्रकारमाह—

नाड्योऽन्तरालजैः(जाः) साध्या लङ्घनराशयुद्यैस्तयोः ।

ऊनविश्लेष्यनाडीभ्यः शुद्धिक्षेपोऽधिके स्मृतः ॥ ३९ ॥

नाड्योऽन्तरालजाः साध्या इति । ऊहसिद्धद्युगतसाधितमध्यलभ्यचन्द्रयो-
रन्तरालासबो लङ्घनेदयातुभिः साध्याः । मध्यलभ्यादुने चन्द्रे तेऽन्तराला-
लयो द्युगताच्छेद्याः (च्छोध्याः) । अधिके प्रक्षेप्याः । पुनस्तेन द्युगतेन मध्य-
लभ्यमिन्दुं चाऽनीय तयोरन्तरालासूस्तस्मिन्द्युगतं क्रणं धनं वा कृत्वा तेन च
मध्यलभ्यमिन्दुं चाऽनयेत् याक्षमध्यलभ्यस्तमश्चन्द्रस्तावदेवं कुर्यात् ॥ ३९ ॥

मध्यलभ्यसमेन चन्द्रेण मध्यच्छाया साध्यत इत्याह—

मध्यलभ्यसमश्चन्द्रो जाग्रतेऽनेन कर्मणा ।

तत्क्षिप्यसक्तमाक्षेप्तु मध्यच्छाया प्रसाध्यते ॥ ४० ॥

मध्यलभ्यसमश्चन्द्र इति । मध्यलभ्यसमचन्द्रस्य विक्षेपापकमाभ्यप्रक्षेण
च पूर्वचन्द्रमध्यच्छाया प्रसाध्यते । तेषां त्रयाणां चापयोगस्य तदन्तरस्य वा
जीवा मध्यच्छाया भवतीत्यर्थः ॥ ४० ॥

चन्द्रस्योदये च शृङ्खोन्नतिकल्पनामाह—

अर्धोदितस्य चन्द्रस्य तथाऽर्धास्तमितस्य च ।

इन्द्रदयास्तलग्नाग्रे शृङ्खस्योन्नतिकल्पना ॥ ४१ ॥

अर्धोदितस्येति । इन्दोरुदयलभ्याग्रवशादस्तलभ्याग्रवशाच्च शृङ्खोन्नतिरि-
न्दुस्थायस्मिन् भागे तत्कालरविस्तद्वागे शृङ्खोन्नतिर्भवतीत्यर्थः । तत्पारिज्ञानं तु
सूर्यस्य रात्रिशाङ्कुमानीय तच्छङ्कवग्रमुत्तराभिमुखमानीयाकांगायां संस्कृत्य
तद्वशादिन्द्रग्रवशाच्च भवति । उक्तमिदं शशिनो विशेषकर्म । तस्य सूर्यस्योक्तं
समशाङ्कवादिकर्म शशिनश्च कुर्यात् ॥ ४१ ॥

अमृ दाताधतहकिष्ठि- द्वक्षमादिकं ग्रहाणां कुजादीनामपि विधीयत
इत्याह—

कर्मेदं शशिनस्तस्य कुर्याद्मृतदीधिते: ।

ग्रहाणामपि सर्वेषामिदं कर्म विधीयते ॥ ४२ ॥

कर्मदीपिति ॥ ४२ ॥

तत्र ग्रहाणां विशेषमाह—

+ अंशैरन्तरितः सूर्यान्वभिर्दृश्यते भृगुः ।

द्वचधिकैद्वर्चधिकैद्वश्या ज्योत्स्नासौरि(जीवह्याकिं)धरासुताः॥४३॥

अंशैरन्तरित इति । भृगुः सूर्यान्वभिः कालभागैरन्तरितो दृश्यः स्पात् ।

तैद्वर्चधिकैरेकादशभिरीज्यो गुरुः । त्रयोदशभिर्वृद्धिः । पञ्चदशभिर्मन्दः । सप्त-
दशभिः कुज इति ॥ ४३ ॥

शुक्रे विशेषमाह—

प्रपञ्चवक्तः सद्वत्मा सितो हृश्योऽर्धपञ्चमैः ।

चतुर्भिर्वाङ्मालित्वादशैरंशुमतोऽन्तरैः ॥ ४४ ॥

प्रपञ्चवक्तेति । वक्तं प्राप्तः शुक्रः सार्थेश्वतुभिरेव वा दृश्यो भवति । सद्वत्मा
बलान्तरय(यु)त इत्यर्थः ॥ ४४ ॥

उक्तैः कालभागैः कालानयनप्रकारमाह—

कालभागाः क्रमेणैते दिघ्नापि(द्विनिघ्ना)घटिकाः स्मृताः ।

ऐन्द्रं तद्राशिजा ज्ञेया वारुण्यां सप्तमं स्मृतम् ॥ ४५ ॥

कालभागाः क्रमेणैति । ग्रहाणामुक्ताः कालभागा दशगुणिता विनाडिका
भवन्ति । ग्रहसूर्ययोरन्तराले तावत्यो विनाडिकाः सन्ति चेद् ग्रहो दृश्यो भवति ।
ऊनाभेददृश्यः । ग्रहः पूर्वदिशि दृश्यते चेद् ग्रहस्य सूर्यस्थितराशिप्रमाणेन
विनाडिकाः साध्याः । पश्चिमादिशि ग्रहो दृश्यते चेद् ग्रहस्य सूर्यस्य च
सप्तराशिप्रमाणेन विनाडिकाः साध्याः ॥ ४५ ॥

तदानयनप्रकारमाह—

ग्रहसूर्यान्तरांशधनं त्रिंशता स्वोदयं हरेत् ।

लब्धकालो निरुक्तेन यदा तुल्यस्तयो(दो)दयः ॥ ४६ ॥

ग्रहसूर्यान्तरांशधनमिति ॥ ४६ ॥

+ लघुभास्करीय. ७-१ आर्य. मोल. ४ लङ्घ. उदया. ५ ब्राह्म. उदया. ६ सूर्य.
उदया. ६-८ ग्रह. उद. ६,

महाभास्करीयम् ।

७

तु जादीनां विक्षेपानयने भ्रह्मभूम्यन्तरालगतकर्णस्य हारकत्वात्तदानयनपाह-

मन्दोच्चकर्णगुणितं शीघ्रकर्णं विभाजयेत् ।

विष्कम्भार्थेन संलब्धो +भागहारः प्रकीर्तिः ॥४७॥

अहयोरन्तरं भाज्यं प्रतिलोमानुलोमयोः ।

भुक्तियोगेन शेषाणां भुक्तविश्लेषसंख्या ॥ ४८ ॥

दिनादिलंभ्यते कालो योगिनां योगकारकः ।

भुक्तेरनेकरूपत्वात्स्थूलः कालोऽन्त्रं गम्यते ॥ ४९ ॥

समलिङ्गौ ततो युक्त्या कुर्याच्चन्वस्य वेदिता ।

स्वोपदेशाद्गुरोनित्यमध्यासेनापि गम्यते ॥ ५० ॥

मन्दोच्चकर्ण इति । मन्दोच्चकर्णेन मन्दस्फुटसिद्धकर्णेन गुणितं शीघ्रकर्णं त्रिज्यया विभजेत् । तत्र लब्धो विक्षेपानयने हारो भवति । भूतराग्रहयोः रेकस्मिन्वक्तगते च तयोर्भुक्तियोगेन तयोरन्तरकालौ विभजेत् । द्वयोर्भुक्तगतयोर्द्वयोः क्रमगतयोर्चां तयोरन्तरकालौ भुक्त्यन्तरेण हरेत् । तत्र लब्धं दिनादियोगकालो भवति । अन्तरस्य बहुल्ये प्रतिदिनं भुक्तेर्भिन्नरूपत्वात् । अशोकः कालः स्थूलो भवति । अतो युक्त्या ग्रहौ समलिङ्गौ कुर्यात् । सा युक्तिस्तूपदेशयुताद्गुरोः प्रतिदिनाभ्यासाद्वा ज्ञेया । योगकालसंभूतां गतिं प्रक्षिप्य संशोध्य वा समलिङ्गौ ग्रहौ कुर्यात् ॥४७॥४८॥४९॥५०॥

×विक्षेपानयनपाह—

पातभागविहीनस्य समलिप्तस्य निश्चयात् ।

हत्वा सभास्वविक्षेप(पान्)भागहारेण भाजयेत् ॥५१॥

जीवभौमार्कपुत्राणामेवं विक्षेपकल्पना ।

शीघ्रोच्चाच्छेषयोश्चापि विक्षेपो दक्षिणोत्तरः ॥ ५२ ॥

पातभागविहीनस्येति । समलिप्तग्रहात्स्वपातभागान्विशोध्य तत्रोत्पन्नभुज-
ड्यया स्वपरमविक्षेपं निहत्य हारकेण हरेत् । तत्र लब्धं विक्षेपो भवति ।
जीवभौमार्कपुत्राणामेवं विक्षेपः साध्यः । शेषयोर्बुधशुक्रयोः स्वशीघ्रोच्चात्स्व-
पातं विशोध्योक्तवद्विक्षेपः साध्यः । तुलादौ दक्षिणो विक्षेपः । अजादादु-
त्तरः ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

तलघुभास्करीये ७-८, गोला. गोलबन्धा. १५, ×ब्राह्म. स्फुटगत्यु. ३७, लङ्घ. महापाता,
६, शीपति. चन्द्र. १०, ग्रह. चन्द्र. १०,

ग्रहयोर्विषयोत्तरगतान्तरानयनमाह—

×भिन्नदिक्षौ तु विक्षेपौ युक्तावन्तरामिष्टयोः ।
तुल्यदिक्षौ विशेषेण विद्याद्विवरस्त्रिसिक्रांतिः ॥ ५३ ॥
भिन्नदिक्षकाविति । भिन्नदिक्षयोर्विक्षेपयोर्मेगो ग्रहयोरन्तरं भवति ।
तुल्यदिक्षेस्तु विवरं ग्रहान्तरं भवति ॥ ५३ ॥

अन्तरलिप्ता अङ्गुलपादतमा अचाङ्गुलतमा वा इति प्रकल्प्य ग्रहयो-
रन्तरं वाच्यमित्याह—

पादाङ्गुलकलार्धार्धायथा वा हृश्यते रविः ।

तदन्तरं तयोर्वाच्यं योगिनां योगकोविदैः ॥ ५४ ॥

पादाङ्गुलकलेति । हरिजासन्तोऽर्धाङ्गुलमन्यत्र पादाङ्गुलमित्यर्थः । अत्र
कुञ्जगुरुमन्दानां मन्दस्फुटात्स्वपातशोधनमिच्छन्ति केचित् । तदेव युक्तं
स्थात् ॥ ५४ ॥

शुक्रादीनां व्यासलिप्तानयनमाह—

द्वात्रिंशत्पञ्चभिर्हृत्वा भूयो भूयस्तदुत्तरः ।

शुक्रज्योक्त्र(केज्य)ज्ञार्किभौमानां व्यासलिप्ताक्रमं विदुः ॥ ५५ ॥

द्वात्रिंशादिति । द्वात्रिंशत्संख्यां विन्वस्य तां पञ्चभिर्दशभिः पञ्चदशभि-
विंशत्या पञ्चोत्तरविंशत्या च क्रमाद्विभजेत् । तत्र लब्धाः शुक्रगुरुवृषभमन्द-
भौमानां व्यासलिप्ता भवन्ति ॥ ५५ ॥

शुक्रादीनां लम्बनादिषु हारमाह—

एतैरपहृतः कर्णश्चन्द्रयोजनतः क्रमात् ।

लम्बनादिषु हारः स्यान्मानयोजनमाश्रितः ॥ ५६ ॥

एतैरेव ह(रपह)ते इति । एतैर्भृगवादीनां हारयोजनात्मका इ(कैरि)यर्थः ।
यदि स्वस्वयोजनकर्णवशाद्भृगवादीनां विम्बलिप्ता आनीयन्ते तदा चन्द्रस्य
योजनव्यास एव सर्वेषां योजनव्यासा भवन्ति ॥ ५६ ॥

योजनकर्णार्घ्यहाराणां विम्बलिप्तानां च स्फुटीकरणमाह—

विष्कम्भार्घ्येन हर्तव्या भागहारहताः स्फुटाः ।

शेषं शीतांशुवत्कार्यो दश जीवा विनिश्चयः ॥ ५७ ॥

×लघुमानसे. ग्रहणा. २, लघु. महापाता. १-२, श्रीपति. पाता. ८-१०, ग्रह-
पाता. ११-४, ब्राह्म. स्फुटगत्य. ३३-४, लघुभास्करये. २-२७, लघुवार्य. पाता. ५-१०.

चन्द्रोदयोपदेशौ तु शङ्खः स्यात्स्वचरादिभिः ।
स्वहारैर्ग्नहयोगेषु वन्धनावनतिर्विदुः ॥ ५८ ॥
ग्रहोपरागवच्छेषं स्थित्यर्थादिविधिक्रमः ।
इति प्रतिदिनाभ्यासविमलीकृतचेतसः ॥ ५९ ॥
गुरुप्रसादसंप्राप्तशास्त्रसञ्चाचक्षुषाम् ।
नान्यथा जायते पारिष्ठाहचरानुयायिनि ॥ ६० ॥
रम्यानुरक्तकान्तायाश्चित्तवृत्तिरिवामला ।
इति महाभास्करीये पष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

स्वभाग्निविदिति । एतद्वाच्यमहारेण ग्रहोदयभूविद्वरस्येन शाग्रहोदय-
नान्यथा जायते पारिष्ठाहचरानुयायिनि । विम्बालिप्त्यस्तु विष्याविदा-
म् ग्रहास्त्राहविवरारूप्यभूविद्वरस्मक्ता । स्फुटा भवन्ति । मध्योदयलभ्योर्विदे-
षान्यनमाह—पातभागेनेति । मध्योदयलभ्योः स्वपातं विशेष्य भुज्यां
स्वपरमविक्षेपेण निहत्य स्वभाग्निवेण विभूष्य लभ्या मध्यो-
दयलभ्योर्विक्षेपलिप्ता भवन्ति । मध्यज्यादिकं चन्द्रवत्कुजादीनां च कार्यमि-
त्याह—शेषं शीतांशुवदिति । मध्यज्या दृक्षेपज्या दृग्गतिज्या दृग्ज्या उद्यस्या
चेति +जीवापञ्चकं तत्पञ्चकं ग्रासग्राहकयोः पृथग्भवति । अतो दशस्ये-
त्युच्यते । चन्द्रवत्स्वचरादिभिः शड्कुश्च कार्यः । ग्रहयोगे स्वहारेण लम्बना-
वनती च कार्ये । स्थित्यर्थादि च सूर्येन्द्रग्रहयोरुपरागवत् कार्यम् इति प्रतिदि-
नाभ्यासेत्यादिश्लोकद्वयेन ग्रहकर्म स्तूयते ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥
इति परमेश्वरकृतायां कर्मदीपिकायां
षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

अथ युगभगणानाह—

शतमष्टोत्तरं भानोश्चतुर्भैरयुतैहैतम् ४३२०००० ।

इन्द्रोः पद्मयमिरामेषुभूमृगलिखा(शिली)मुखाः ५७७५३६६ ॥ १ ॥

सागरं पडिषुषद्वेदशीतराश्मिसमाः शनेः १४६५६४ ।

वेदाश्चिद्विचतुष्टकरामसूरेरसृक्तनोः ३६४२२४ ॥ २ ॥

+ग्रहण. स्पष्टा. ४७, ब्राह्म. स्पष्टा. ५८, लघ्वार्य. स्पष्टा. १७—२३, ब्राह्म. सूर्य. १,
श्रीपांति. सूर्य. १८,

कृतद्वयष्टुर्नन्धरद्वियमला २२९६८२४ भास्करस्य ये ।
 बुधभूग्वोस्तु शेषाणां शीघ्रोच्चभग्णाः स्मृताः ॥ ३ ॥
 इन्द्रस्य नवैकाश्विवस्वष्टुकृतधृद८२ । ५ संज्ञिताः ।
 बुधस्य खाश्विखाद्यमिरन्धराच्छन्दनिशकराः १७९३७०२ ३ ॥४ ॥
 बृगोर्वस्वष्टरामाश्विद्विस्वस्त्रसमागुणाः ।
 राहोः पङ्कद्विकनेत्रामिरिष्युक्तमस्तिः स्मृताः ॥ ५ ॥
 अङ्गपुष्कररामामिरन्धरेष्विन्दुमिताधिकाः १५९३३६६ ।
 द्वादशधनयुतं भानोर्मङ्गिहारोऽविकासयोः ॥ ६ ॥
 अवमारुयोखवस्वाक्षिद्वयष्टखेष्वश्विनो २५०८२२८०गुणाः ।
 खाष्टज्योमखखात्रामिखाष्टयो १६०३०५००८० हार इष्यते ॥ ७ ॥
 व्यामखाष्टाद्रिशीर्ताशुरन्धरद्वयद्विष्टु चन्द्रकाः १५७७९१७८०० ।
 युगस्य +दिवसाः प्रोक्ता विक्षेपांशास्ततः परम् ॥८॥
 बुध(धा)स्फुजिभ्रवि(द्रवी)णां च द्वावेको वचसां पतेः ।
 साधांशः क्षितिपुत्रस्य पातभागाः क्रमेण च ॥ ९ ॥
 विशतिः खरसाश्वापि शतं खाष्टौ खसागराः ।
 उदगाशाद्विविक्षेपे पातहनिाद्विनिर्दिशेत् ॥ १० ॥
 आशाश्विनः, खनवती, रसविष्णुक्तमाश्विनः ।
 खाष्टेन्द्रवोऽष्टरुद्राश्व मन्दोच्चांशा यथाक्तमम् ॥ ११ ॥
 भास्करस्य विजानीयाद्षसप्ततिरंशकाः ७८ ।
 स्वमन्दोच्चं ग्रहाच्छोध्यं शीघ्राच्छोध्य(ध्या) ग्रहाः सदा ॥ १२ ॥
 सप्त चत्वारि रन्धराणि पर्वता मनवः क्रमात् ।
 एकत्रिंशच्चवशरा नव चाष्टित्रिकेषवः ॥ १३ ॥
 मन्दशीघ्रोच्चवृत्तानि विद्याविषयोरपि ।
 समयोः पदयोश्वापि कथ्यन्ते मन्दशवियोः ॥ १४ ॥
 शिलीमुखाश्विनोऽग्न्येकवसवोऽष्टिरंशैव च ।
 नवाश्विनो नगशरा वसवस्तिथयः क्रमात् ॥ १५ ॥
 एकपञ्चाशकं चैव सूर्यचन्द्रमसोरतः ।
 विष्णुक्तमः क्षितिधरा जीवा मरुयादयो मताः ॥ १६ ॥

+आर्यभट्टीये. दशगीति. १, स्पष्टखाय. तिथ्या. ३-५, लङ्घ. मध्य.८, गोला. प्रश्ना. १ ३-४, बाह्य. अ. १०-५,

शतापेति । आनुभगणाः । इन्दोरिति । इन्दुभगणाः । सागरेति शब्दः ।
वेदेति गुरोः । क्लेति कुजस्य । बुधभूष्मोर्भगणाः भास्करभगणा एव । कुण-
गुरुभन्दनां शीघ्रभगणाश्च तएव । इन्दूच्चस्येति । तद्भगणाः । बुधस्येति ।
तच्छेष्वैच्चभगणाः । भूमोरिति । तच्छीच्चभगणाः । राहोरिति तद्भगणाः ।
विष्णुक्मास्यः । अङ्गपूष्करेत्यधिमासाः । द्वादशंश्वा इति । सौरमासा अप-
मान्योमेत्यवमदिनानि । खाष्टेति । चानुदिनानि । व्योमर्दे(खे)च्चिति । भूदि-
नानि तद्वच्चक्षमन्देशाः प्रस्तुतिः भास्माद्वैति । गुरोरेकः । कुजस्य साधोऽशः ।
जनकगण बुधादीन्द्र्यात्मात्मायां विशस्याद्यतः । उद्याशादिविक्षेपाः । स्त्रीमां-
गेति तद्यद्वादुक्तमग्नमन्दोऽशां आशाश्चिन इत्यादयः । भास्करउत्थाएत्तुष्विः
स्त्रीमन्दोऽच्चभिति ॥१॥ तत्परेणविधिः स्त्रेत्यादयः । बुधादीनां पूर्वोक्तक-
मेण विषमपदयोर्मन्दे परिचय एकविंशदादयः । तत्र शीघ्रपरिधयः
शिलीमुखाश्चिन इति । बुधशुक्योः कैर्मति समपदपरिधयः । अन्येक
इति । मन्दस्य नवाश्चिन इत्यादयः । तेषां युग्मपदयोर्विष्णुक्म इति ॥२॥ सूर्यस्य
विष्मे युग्मे च परिधिः क्षितिधरा इति । तद्वच्चन्द्रस्याऽचार्येण गीतिकात्मका
मन्दादयो जीवा घासाः ॥३॥ ४॥५॥६॥७॥८
॥९॥१०॥११॥१२॥१३॥१४॥१५॥१६॥

÷पूर्णादिजीवारहितं कर्माऽह-

पूर्णादिरहितं कर्म वक्ष्यते तत्समासतः ।
चक्राधर्शकस्यूहाद्विशेष्या ये भुजांशकाः ॥१७॥
तच्छेष्वगुणिताद्विष्टाशोध्यस्वाभ्रेषुखाब्धितः ।
चतुर्थाशेन शेषस्य वीषुमन्त्यफलं हतम् ॥१८॥
वाहुकोट्योः फलं कृत्स्नं क्रमोत्करमगुणव्यवा ।
लभ्यते चन्द्रतीक्ष्णांश्वोस्ताराणां वाऽपि तत्त्वतः ॥१९॥

पूर्णादिकर्मरहितमिति । इष्टभुजाचापभाकृ षड्गाशिभागेभ्यो विशेष्य
शिष्टेन भुजाचापभागान् निहत्य पृथक्संस्थाप्य तयोरेकं खाभ्रेषु खाब्धिभ्यो
विशेष्य शिष्टाच्चतुर्भिर्भक्तं हारको भवति । पृथक् स्थितिगुण्यो भवति । तं
गुण्यराशिं ग्रहस्यान्तदफलेन निहत्य हारकेण हरेत् । तत्र लब्धं ग्रहस्य भुजा-

÷श्रीपति. स्फुटा. १७, बाह्य. स्फुटगत्यु. २३-४, ग्रहलाघवे. उपसंहारे. ४, लीला-
बत्यां. क्षेत्रव्यव. २१०, करणदुत्तहले. त्रिप्रश्न. १२,

कां भवति । अथवा गुण्यराशिं विज्यया निहत्य हारेण हरेत् । तत्र लब्धं
भुण्या भवति । तथा परिधिस्फुटं कृत्वाऽन्त्यफलं ज्ञेयम् । उत्कम उत्कम-
भागान्... शिभगेभ्यो विशोध्य शेषेण जीवाफलमानीयाऽन्त्यफलाद्विशोध-
येत् । तदुत्कमफलं भवति । उत्कमज्या च तद्वत्ताध्या ॥ १७ ॥ १८
॥ १९ ॥

×आकाशकक्ष्यामाह—

इन्द्रोर्गणः स्वखरी(वि)स्वस्वद्वन्दनिमा

व्योम्नो भवेयुरुद्य(रिह) वृत्तसमानसंख्याः ।

इष्टग्रहस्य भग्णैर्भग्नस्य वृत्तं

भइक्त्वाऽथ तत्त्वं परिधिर्लभते समन्तात् ॥ २० ॥

इन्द्रोर्भग्णा(दोर्गण) इति । इन्द्रोर्भग्णा दशगुणितचक्रकलाभिनिमा
आकाशकक्ष्यामिष्टग्रहस्य भग्णैर्हरेत् । तत्र लब्ध-
मिष्टग्रहस्य कक्ष्या भवति ॥ २० ॥

एवमौदयिकं विधिमुक्त्वाऽर्थरात्रिकं तत्त्वान्तरमथोच्यते इत्याह—

निबन्धः कर्मणां प्रोक्तो योऽसावौदयिको विधिः ।

अर्थरात्रेस्त्वयं सर्वो यो विशेषः स कथ्यते ॥ २१ ॥

निबन्ध इति ॥ २१ ॥

तत्रौदयिकविधेयो विशेषस्तदाह—

त्रिशती भूदिने क्षेप्याऽप्यवमेभ्यो विशोध्यते ।

शगुर्वोर्भग्णेभ्योऽपि विंशतिश्च ततोऽब्धयः ॥ २२ ॥

त्रिशती भूदिन इत्यादिक्षोक्तैः । भूदिने शतत्रयं क्षेप्यम् । अवमेभ्यः
शतत्रयं विशोध्यम् । ज्ञगुर्वोर्भग्णेभ्यो विंशतिश्चत्वारश्च विशोध्याः ॥ २२ ॥

अष्टिशतगुणो व्यासो योजनानां भुवो रवेः ।

स्वाष्टाब्ध्यङ्गानि ६४८० शीतांशोः शून्यवस्वब्धयस्तथा४८०॥२३॥

वस्त्रिन्द्रियगुणच्छिद्रवस्वङ्गानि विभावसोः ।

अङ्गाङ्गेष्वेकभूतानि ५५६६ चन्द्रकर्णः प्रकीर्तिः ॥ २४ ॥

अष्टिरष्ट जिना रुद्राविंशतिद्वैर्य धिकाः करमात् ।

दशग्रा गुरुद्वाकरार्किभौमज्ञांधिस्वमन्दजाः ॥ २५ ॥

×श्रीपति. मध्यमा. ६०, आर्य. दशग्रा. ४, लङ्घ. मध्य. १३, ब्राह्म. गोला. ११,
-सूर्य. मध्य. ३०, श्रीपति. मध्य. १०१, लङ्घ, चन्द्र. ३-४,

* शतगुण इति । शतगुणा अष्टि १६०० भूव्यासः । खाष्टाब्ध्यङ्गानि ६४८०
रविव्यासः । शून्यवस्वक्षयः ४८० शशिव्यासः । वस्त्रीन्द्रियगुणच्छदवस्वङ्गानि
६८९३५८ रवेयोजनकर्णः । अङ्गाङ्गेष्वेकभूतानि ५१५६६ चन्द्रकर्णः ।
दशमा आष्टिभागा १६० गुरोर्मन्दोच्चांशाः । दशमा अष्टौ ८० शुक्रस्य ।
दशमा जिना २४० मन्दस्य । दशमा रुद्रा ११० । [भौमस्य] दशमा
इथधिका विंशतिरुद्धस्य २२० ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥

उक्तानां मन्दवृत्तान्याह—

+ मन्दवृत्तानि द्विंशतिन्मनवः षष्ठिरेव च ।
खाद्रयो वसुदस्याः स्युः शीघ्रवृत्तान्यथाकरमात् ॥ २६ ॥
द्वयद्रयः खाङ्गनेत्राणि खाब्धयोऽब्ध्यामिदस्तकाः ।
द्वयद्रीन्दवो रवेर्मन्दशुकरवद्वृत्तमेव च ॥ २७ ॥
एकत्रिंशत्क्षपाभर्तुरर्धरात्रे विधियिते ।
तेषां भागाश्च विज्ञेयाः पण्डितैः परिकल्पिताः ॥ २८ ॥
मन्दशीघ्रोच्चयोः क्षेप्यं चकरार्थं बुधशुकरयोः ।
राशित्रयं तु शेषाणां पात्यते पातामिद्धये ॥ २९ ॥
कुजार्किंदेवपूज्यानां भागौ ग्रावेव कीर्तिंतौ ।
मन्दपाताच्च शीघ्रोच्चात्साधार्शशस्तु भूशुकरयोः ॥ ३० ॥
विबुधानां च सर्वेषां शीघ्रपाताः प्रकीर्तिताः ।
शोधयित्वा करमात्पातात् विक्षेपांशात्प्रसाधयेत् ॥ ३१ ॥
योगविश्लेषनिष्पात्तिरेकानेकस्वादिग्वशात् ।
विक्षेपः स स्फटो ज्ञेयो ग्रहस्यैकस्य कीर्तिः ॥ ३२ ॥
अन्यस्याप्येवमेव स्याच्छेषाः प्रागुक्तकल्पनाः ।
एतत्सर्वं समाप्तेन तन्त्रान्तरमुदाहृतम् ॥ ३३ ॥

त्रिंशतिन्मनवः षष्ठिः । खाद्रयो वसुदस्या इति । अथ शीघ्रवृत्तानि द्वय-
द्रयः खाङ्गनेत्राणि खाब्धयः अन्यानि (योजग्नि) दस्तकाः । द्वयशी(द्री)न्दव
इति । रवेरकेन्द्रो[रु]च्चं । वृत्तं च शुक्रवत् । चन्द्रस्य वृत्तमेकत्रिंशत् । बुध-
शुक्रयोः पातार्थं चक्रार्थं (र्थं) मन्दोच्चशीघ्रोच्चयोः क्षेप्यम् । तत्र बुधस्य
मन्दोच्चे एव । शेषाणां चक्रपाद(त)ः शोधयः । शुक्रार्किंदेवपूज्यानां मन्दपातश्च

+ लङ्घ. स्पष्टा. २८, आर्य. गीति. ८, मूर्य. स्पष्टा. ३४-५, ब्राह्म. स्पष्टा. ३४-९,
श्रीपति. स्पष्टा. ३५-८, ग्रह. स्पष्टा. २२,

कर्मदीपिकासाहितं—

श्रावणद्वयसंयुतः स्यात् । कुञ्जश्योर्मन्दपातः साधीशयुक्तः । बुधस्य शीष-
पातो नास्ति । एवं पातद्वयमुक्तं तत्र पृथक्पृथक्पातं विशोध्य विक्षेपं साध-
ते । पुनस्तयोर्योगे वियोगे वा दिग्वशात्कृते स्फुटविक्षेपो भवति । तदुक्तं
शोधयित्वा क्रमात्पातानीति ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥
३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

स्फुटे विशेषमाह—

शीघ्रमन्दोच्चापार्थं संस्कृतात्स्वीयमन्दतः ।

स्फुटमध्यग्रहाः सर्वे विश्लेषः परिकीर्तिः ॥ ३४ ॥

शीघ्रमन्दोच्चेति । तत्र शीघ्रफलार्थं मन्दोच्चे क्रियतुर्लाघोर्णधनं छला-
तथैव मन्दफलार्थं धनर्णं कुर्यात् । क्रियतुर्लाघोरितं क्रमः । एवं फलद्वय-
संस्कृतात्स्वीयमन्दोच्चादेवास्तं सकलं मन्दन्यायेऽपि मध्यमे कुर्यात् । तस्मै स्फुटमध्यमः ।
एतदिह सर्वेषां समानं स्यात् ॥ ३४ ॥

अआकाशकक्ष्यामाह—

वेदाश्विरामगुणितान्ययुताहतानि

चन्द्रस्य शून्यरहितान्यय मण्डलानि ।

स्वैः स्वैर्हतानि भग्णैः क्रमशो ग्रहाणां

कक्ष्या भवन्ति खलु योजनमानदृष्ट्या ॥ ३५ ॥

इति महाभास्करीये सप्तमोऽध्यायः ॥७॥

वेदाश्विरामगुणितानिति । ग्रहकक्ष्यामाह—स्वैः स्वैर्हतानीति । शून्यरवि-
(हि)ता ऐक...न्यस्थानवर्जितानि ॥ ३५ ॥

इति परमेश्वरकृतायां कर्मदीपिकायां सप्तमोऽध्यायः ॥७॥

अथ चन्द्राकौ विना तिथ्यानयनमाह—

शशिवत्सरताङ्गिते गणेऽहां

युगभूवासरभाजिते तथा ।

अधिकाब्धगुणे तथैव विद्या-

दुभयोरन्तरमकर्वर्षपूर्वम् ॥ १ ॥

×श्रीपति. मध्यमा. ६०, आर्य. दश. ४, लङ्घ. मध्य. १३, बाह्य. गोला. ११, सूर्य.
अ. १२, श्लो. ८०-२, गोला. भुवन. ६७-९, ग्रह. कक्षाध्या. १-५,

सविवर्षगोद् नात्ति कृत्या
परिदेविष्टतस्याग्निहोऽथ मासौ ।
धूतिसंमित्यास्याग्निनेभ्यः
परिदेविष्ट तदा भुजादिकार्यम् ॥ २ ॥

सविसंहृतमर्ककाललब्धं
विपरीतं तु धनर्णमिन्द्रहेषु ।
शशिकेन्द्रजमप्यथाऽऽग्ने चैवं
शशिवत्तन्निशि वासरेषु कार्यम् ॥ ३ ॥

परिनिष्ठितनाडिकाऽप्यतीता
शशिनो यादिवसविहीनस्त्यष्टिनिष्ठाः ।
स्फुटभागविशेषसूर्यभागैः
र्भजितास्ताः स्फुटनाडिकास्तदाप्ताः ॥ ४ ॥

शशिवत्सरेति । शशिवत्सरेण द्युगणं निहत्य युगभूदिवसौर्विभजेत् । तत्र
वर्षादिकलं भवति । तच्चान्द्रं च भवति । पुनर्ग्रधिकान्दगुणिताद्युगणाद्युग-
दिनैश्च वर्षादिकलं भवति । अधिकवर्षादिकं चान्दवर्षादिकाद्विशोध्य
शिष्टं सौरवर्षादिकं भवति । तत्र वर्षान्विशोध्य शिष्टान्मात्रद्युमष्टादश-
दिनानि च विशोधयेत् । राशिद्युमष्टादश भागाश्चेत्यर्थः । शेष-
भुजायाः सूर्यभुजफलमानीय तलिसाभ्यो द्वादशांशसमानघटिकां चान्दाद्वर्षादि-
कात्तद्युभुजफलस्य धनत्वे विशोधयेत् । तस्य क्रणत्वे प्रक्षिपेत् । पुनरुपायविशे-
षेण चन्द्रकेन्द्रं विदित्वाऽस्मादसिद्धबाहुफलाद्द्वादशांशमपि तद्युजावच्चान्द्र-
घटिकायाः कुर्यात् । तदा तस्मिन्दिवसाः शुक्र(क्ल)पतिपदाद्यास्तिथयो.....
तत्र वर्तमानदिवसस्य या अतीता...कास्तष्ट...निहत्य सूर्येन्द्रोर्गत्यन्तरक-
लाभ्यो द्वादशांशेन विभज्य लब्धा स्फुटा नाडिका भवति । चान्द्रदिनाच्छ-
शिकेन्द्रं स्वराङ्कुहरैः खखान्धिनिहतान्(त)स्पात् ‘शोध्या गोक्षी(क्षि)त्यकू-
क्षमामिभांगयुते तथैकोऽशः’ इत्यनेन शशिकेन्द्रं ज्ञेयम् ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥

स्फुटाकर्त्तन्मध्यमाकर्त्तनमाह—

+लङ्घ. स्पष्टा. ३८, श्रीपति. स्फुटा. २८-४१, बाह्य. स्पष्टा. ४१-२, आर्य. काल,
१२-५, यह. स्पष्टा. ३७, सूर्य. स्पष्टा. ४७-४, लघ्वार्य. स्पष्ट. १५,

कर्मदीपिकासाहितं-

दिवमध्यच्छायाकादुच्चविशुद्धभुजाफलं यत्स्यात् ।
तत्क्षयधनविपरीतादपि शेषविधेरवेमध्यम् ॥ ५ ॥

अथ इति । मध्यदिनच्छायासिद्धो हि स्फटः स्यात् । तस्मात् स्फुटार्का-
शोध्य भुजाफलमानीय तदभुजाफलमृणधनस्य स्फुटार्के कुर्यात् ।
तस्मात् भुजाफलमानीय पथमस्फुटार्के तदत्कुर्यात् । एवं विशेषविधिना
सिद्धोऽर्के मध्यमार्के भवति ॥ ५ ॥

× चार्पीकरणमाह—

ज्यासंकलितोत्कमशः शोधितजीवामस्तिर्खेः शेषम् ।
मध्याहतमन्त्याप्तं प्रूवंयुतं भवति तच्चाप्तम् ॥ ६ ॥

ज्यासंकलितादिति । ज्यासमूहाद्यन्तिमामिण्डज्यामिशेष्य तां विशोध्य
तत्संख्यया सर्वे २२५ धनुर्भागं निहत्य एवत्र स्थाप्तं पुनर्ज्योत्येषं पर्या-
निहत्य वर्तमानस्वण्डज्यया विभज्य उब्धं पूर्वापापितो विक्षित् । तदिष्टजी-
वाया धनुर्भागति । पर्खेः शेषमित्यनेन तत्साधनमूर्तजीवशेषमेवो भवति ॥ ६ ॥

साधीशकोऽक्षाष्टकलाविहीन-

इष्टायादिनार्थे समभूमिप्रागे ।
पञ्चाष्टुलं द्वादशकस्य शङ्खो-
राप्ता तस्मिन्दिनमध्ययातः ॥ ७ ॥

अष्टौ लवाः षोडशलिप्तिकोना
वल(लव)प्रवा(मा)णं प्रवदन्ति यस्मिन् ।

छायादिनार्थेऽर्धचतुर्थसंख्या
तत्राऽशु वाच्यः सविता नभस्थः ॥ ८ ॥

पञ्चाधिका विंशतिरक्षभागा
त्रिंशश्च यस्मिन्विहिता फलस्य ।

छाया तयोः शङ्खसमा दिनार्थे
क्षिप्रं समाचक्षव तयोः स्फुटार्कान् ॥ ९ ॥

अक्षांशकाः पञ्चदशैव यस्मिन्
छाया रवेः पञ्चमभागमुक्ता

×श्रीपति. स्फुट. १६, बाह्य. स्पष्टा. ११, सूर्य. स्पष्टा. ३३, लङ्घ. स्पष्टा. ११-
गौला. स्पष्टा. ११-२, लघुभास्कर. ३-२६,

साधारुल्लग्न स्यात्सप्तव्याक्षरस्या ।

वाच्यो विवरन्त्वात्तदुत्त्र कीरकः ॥ १० ॥

सन्दर्भिंशक्ताया समण्डलज्ञा पलाकुलं लिङ्गशत् ।

वाच्यो जगत्प्रदीपः सममण्डलसंस्थितः सविता ॥ ११ ॥

छाया षोडशदृष्टा प्रागपरसमायता समदेशे ।

साधाः सप्त पलांशास्त्र विवस्वान्कियान्वाच्यः ॥ १२ ॥

नीता रवेर्बलवता मरुता रामस्ता

राश्यादयोऽत्र गणिताः सहतत्पराभिः ।

शेषो मया परिगतः खलु तत्पराणां

सैकं शतं कथय भानुमहर्गणं च ॥ १३ ॥

राशिभागसहिताः शशिलिप्ता

बालहस्तपरिमृष्टविनष्टाः ।

पञ्चवर्गविकलाः खलु दृष्टा-

स्ताभिरार्थदिनराशिशाङ्कौ ॥ १४ ॥

रात्र्यंशका हृता वात्या भागशेषत्रिसप्तभिः ।

वाच्यो भौमः कियांस्त्र कीदृशो वाऽप्यहर्गणः ॥ १५ ॥

राशित्रयं पञ्चदशांशायुक्तं

लिप्ता निशानाथसुतस्य पञ्च ।

एतत्समीक्ष्याक्षतान्यहानि

यातानि तस्यैव च मण्डलानि ॥ १६ ॥

मधवद्गुरुराशिभागलिप्ताः

शिशुना चपलेन नाशितास्ताम् ।

मृव तत्र लिप्तिकास्तु दृष्टा

दिनराशिं गुरुमध्यमाक्षताभिः ॥ १७ ॥

कर्मदीपिकासहितं-

मण्डलादि भूगुजस्य सलिष्ठौ
नष्टमत्र विकला दश दृष्टाः ।
सूर्यजस्य दश सप्तरामेता
द्वृहि तो दि[न]गणावथ शीघ्रम् ॥ १८ ॥

एवं ग्रहविषयं गणितवर्षं बहुधा प्रदर्श्याद्युना पूर्वप्रदर्शितकदा(कुट्टा)कारा...
 एवाहरणान्युद्देशकस्य प्रभद्वारेण बहुधा प्रदर्शयति । तत्र साधार्थकोऽक्ष
 लिप्ताभिः प्रश्नाः । मध्यं दिनच्छायाक्षाभ्यामकान्यनेऽक्षाचार्च(क्षांशाः)
 प्रश्नयादयः । सममण्डलच्छायाक्षाभ्यामकान्यन नीता रवेस्तियादयः ॥ ७ ॥
 ८॥९॥१०॥११॥१२॥१३॥१४॥१५॥१६॥१७॥१८॥

कुट्टाकारणाऽऽह-

पञ्च सप्त नव मौमशाश्वास्त्रौ
राशिपूर्वगणितौ त्रिसप्तमेवतौ ।
उच्यतां दिनगणः शशिसप्तमौ
कीदृशौ च अद्युक्तमन्तिक्षु ॥ १९ ॥
भौमद्वावल्लभव्यतीपः ।
पञ्चराशिगणितं परिपूर्णः ।
उच्यतां दिनगणः कलियात्रो
देवमन्तिरुधिरौ च किञ्चन्तौ ॥ २० ॥

सूर्यचन्द्रमसौ तुलाधारगतौ दृष्टौ मया तत्त्वतो
भागेद्वादशभिर्द्वयेन च युतौ सूर्यस्य वारोदये ।
लिप्ताभिः शशिशून्यसागरयुतौ जीवस्य वारे पुनः
शुक्रस्याथ शनैश्चरस्य दिवसे तुल्यौ दिन(किय)द्विदिनैः ॥ २१ ॥
विलिप्ताभिरधिकोऽकर्म विज्ञेयो भूधरेन्द्राभिः ।
शोधयेच्च निशानाथाद्विलिप्ता धृतिसंमताः ॥ २२ ॥
नाडीभिरभ्युपगतादहनां गणा भागतस्तस्तिक्षणां
शुभगणादिकेऽत्र निचिते नीतेऽधुना वात्यया ।

हृष्टः सम्मतिरिक्तस्तथा हिता । शेषां कलानां मया
वक्त्रव्यो द्युगणो गतश्च सवितुः स्पष्टाश्च ये(या)नाडिकाः॥२३॥
अर्काङ्गारकवासरैरपहृतः कश्चिद्दिनानां गणो
लब्धौ तत्र न वेद नैव च तयोः शेषौ मया लक्षितौ ।
यौ तौ मण्डलताडितावथ पुनर्भक्ते स्वैर्द्धौ पृथक्
तत्त्वाऽप्तं मधुनाऽपनीतमधुना चाग्रे तयोस्तिष्ठतः ॥२४॥

भास्करे मिथुनपर्यवसाने
शर्वरी त्रिगुणसप्तघटी स्यात् ।
अक्षचापगुण(णि)ता वद तस्मिन्
लम्बकेन सहितं विगणय ॥ २५ ॥

...णादानयने पञ्च सप्तेत्ययं भौमशशाङ्क्योर्योगविषयः । भौमशुक्र-
गुर्वित्ययं भौमजीवयोर्विशेषविषयः । सूर्यचन्द्रमसावित्ययं वारकुद्वाकारविषयः ।
भास्करे मिथुनेत्यक्षविषयः ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३॥२४॥२५॥

भास्करेण परिचिन्त्य कृतोऽयं
मन्दबुद्धिपरिवोधसमर्थः ।
सम्यगार्यभट्कर्मनिबद्धः
स्पष्टवाक्यकरणैः समवेतः ॥ २६ ॥

भास्करेण परिचिन्त्य कृतोऽयमित्यनेनास्य तन्त्रस्य प्रयोजनमागमपूर्वकता
च प्रदर्शयते ॥ २६ ॥

स्पष्टा(सर्वा)र्थानेककरणैश्छेष्यकेन्द्रगणे रवेः ।

यदिहास्ति तद्बन्धत्र यज्ञेहास्ति...तत् ॥२७॥

इति महाभास्करीयेऽप्तमोऽध्यायः ॥८॥

इति महाभास्करीयं समाप्तम् ॥

सर्वार्थेति । सर्वार्थानामहर्गणमध्यमच्छायाकर्मदीनामनेकधा[क]रणं यस्मिन्-
तत्त्वे तथादिवेऽस्मिन्स्तत्त्वे यद्ग्राहकमस्ति तदेवान्यतन्त्रेषु विधीयते । रवेश्च-
इषे छेषके चात्र यत्तिथ्यत्यर्थादेः स्वरूपं प्रदर्शितं तदेव तन्त्रान्तरेषु प्रद-
र्शते । आस्मिन्स्तत्त्वे यद्ग्रहकमेनास्ति, तत्त्ववदपि तन्त्रान्तरेषु प्रदर्शते ।
भोकेन तन्त्रं स्तूयते ॥ २७ ॥

अधिकारो न येषां स्पादस्य भाष्यनिरीक्षणे ।

कर्ममात्रप्रबोधार्थं तेषां व्याख्येष्यमीरिता ॥

मुहूर्ताष्टकासिद्धान्तवाक्यभान्याष्टकर्मणाम् ।

दीपिकां गोलभटयोश्चाकरोत्परमेभरः ॥

इति परमेभरकृतायां कर्मदीपिकायामष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

महाभास्करीयगतश्लोकाद्यचरणानामकारादिवर्णा-
नुक्रमेणानुक्रमणिका ।

श्लो०	पृ०	श्लो०	पृ०		
अ.					
अक्षकर्णहतः०	...	२९	अवमाख्यो० ...	...	८२
अक्षज्यथा हरेत्०	...	३१	अविकार्यो विधि०	...	६६
अक्षतोऽधिकतरा०	...	२६	अष्टम्याः परतः०	...	७३
अक्षांशकाः प०	...	८८	अष्टाहते शरय०	...	११
अङ्गपुष्कर० ...	...	८२	अष्टिरष्टगुणा० ...	...	८४
अचलहतनवाशा०	...	१०	अष्टिशतगु० ...	...	„
अथवाऽर्कोदये०	...	७४	अष्टौ भानि क्रिये०	...	५७
अथातो मध्यलभ	...	५४	अष्टौ साधार्त्रि०	...	„
अदृष्टमन्ये० ...	...	६	अष्टौ लवाः पाठ०	...	८८
अद्वित्तिः सम्त्वमधि०	...	२२	अस्तकालवि०	...	७५
अध्वानं गणितवि०	...	१९	अस्तगे धनमु०	...	६८
अन्यस्थाष्येव०	...	८५	अस्ताद्रिमस्त०	...	७५
अन्त्यजीवाऽथवा०	...	४१	अस्तारुढे रवा०	...	७६
अन्त्यजीवाधनु०	...	४२	अहनः शेषो गतो	...	१९
अन्ये भवन्ति० ...	...	६७	अंशैरन्तरितः० ...	...	७८
अपवर्तितवासरा०	...	१५	आ०		
अम्बरोरुपरि० ...	...	५	आदित्यलभवि०	...	६७
अर्काग्रा ज्या भवेत्०	...	३६	आद्यन्तयोः फलं०	...	४९
अर्काङ्गरक०	...	११	आद्ये पदे चतुर्थे०	...	४१
अर्काग्राशङ्कर्मे०	...	३२	आसां मतिं तं०	...	१९
अकेन्दुमध्य० ...	...	७६	आशाभुजकोटि०	...	३४
अकेन्दुविवर० ...	...	„	आसन्नौ स्वधि०	...	७६
			आहार्ययावदक०	...	४१

	८०	८१		८२	
इश्वरस्य तद०	...	८९	एवमाशामुखा०	...	६६
इन्दोर्गुणः ख०	...	८४	एवमास्तमयि०	...	७४
इष्टकान्तिक्षिति०	...	३५	एवं छतस्य मू०	...	४९
इष्टकायामशा०	...	२९	एवं ग्रहाणां स्फु०	...	५२
इष्टीवाहतः०	...	३५	एवं नक्षत्रतारा०	...	३७
इष्टस्थामुनिरन्ध०	...	२३	एवं पुनः पुनः०	...	४१
इष्टस्थेस्तु० ...	...	३३	एवं तुरेष्याक०	...	५१
इष्टहीनेन युक्ते०	...	६५	क०		
इष्टासुभ्यश्चरा०	...	२९	कक्ष्यामेदाच्च०	...	५४
इष्टासुभ्यो विशो०	...	३०	कर्णकोट्यग्रस्तपा०	...	७२
इष्टेन शेषमाभि०	...	१३	कर्णर्ख्यः स्ववि०	...	१९
उ०			कर्णेनान्त्यफलं०	...	४३
झुच्चभक्तिविहीना०	...	४२	कर्मेदं शशिनः०	...	७८
झरेण शते० ...	...	३८	कलाकर्णहता०	...	५३
झरे संयुतिः० ...	...	२६	कलां विभर्ति०	...	००
झत्पाद्य तत्र०	...	६२	कलीकृतं मात०	...	४
झदक्तिशत्०	...	३८	कालभागाः क०	...	७८
झदक्पराध०	...	४५	कालेनाऽहत्य०	...	११
झदग्रस्तास्तथा०	...	३८	किरीटहारमकर०	...	००
झदयस्येन्दुकद्या०	...	५५	कीर्तिकामगुण०	...	७१
झदयस्य गता०	...	३०	कुजार्किदेवपू०	...	८५
झदीरितान्यान्दग०	...	२	कुमुदनसुवन्धो०	...	९
ए०			छतावशेष०	...	७६
झक्तिशत्कपा०	...	८५	छत्वा देशान्तरं०	...	३९
झक्पश्चाशकं०	...	८२	छत्वैवमेव दिक्ष०	...	६१
झक्युकादिवसे०	...	७	छतद्व्यष्टर्तु०	...	८२
झक्कोऽन्धीन्दुस्ति०	...	३७	केन्द्रात्पदविभागे०	...	३९
झत्तैरपरहतः०	...	८०	केन्द्रे क्रियादिके०	...	४०
एवमाशार्किनीषा०	...	४९	कोटिः पूर्वगता०	...	७४

श्लो०	पृ०	श्लो०	पृ०
कोटेरन्त्यफलं०	... ५०	चन्द्रोदयोप०	... ८१
कोट्योः पदवशात्०	... ४२	चम्ब्रमोपमाविकाष्ठ०	... ७०
कमोत्कमफलः०	... ४०	चन्द्रादोदयिका०	... ७६
कियामात्रप्रति०	... ००	चरप्राणहता०	... ४४
क्षयोऽधिकद्युती०	... ४६		
क्षितिज्याद्युदल०	... २५	छ०	
कुण्णा स्थित्यर्थ०	... ६७	छायाप्रवेश०	... २२
		छायार्थस्फुट०	... २०
ख०		छायायां याम्य०	... २६
खगरसशा०	... २४	छायाभिनीत०	... ३२
खरामनिघान०	... ४	छायाहतं चिभु०	... २३
		छायाषोदश०	... ८९
ग०		चिन्धादभुक्ति०	... ४५०
गतगन्तव्यना०	... ५६	छेदभास्यापद०	... १६
गन्तव्यमिष्ट०	... १७		
गन्तव्यप्राप्त०	... ५२	ज०	
गमतव्यं रविणा०	... १७	जयन्ति भानोः०	... ०
गुरुप्रसादसं०	... ८१	जिना दशमा०	... १४
ग्रहणं भास्वतो०	... ५९	जीवभौमाकं०	... ७९
ग्रहयोरन्तरं०	... ७९	जीवाः क्रमोत्क्रमा०	... ३९
ग्रहसूर्यान्त०	... ७८	ज्यां खस्त्राधि०	... ५८
ग्रहोदयो यदा०	... २१	ज्यासंकलितात्०	... ८८
ग्रहोपरागवत्०	... ८१		
ग्रातादिमोक्षका०	... ६०	त०	
ग्रासस्य खण्डिता०	... ६४	ततोऽधिमातं०	... ४
ग्रासाङ्गुलार्थ०	... ६२	ततो द्वितिज०	... ४९
ग्रीवात्मां भग०	... ३५	तत्कातिविश्लेष०	... ३३

तदेव केवलं०	...	०९	नश्च पा भूदृष्ट०	...	८४
तदगुणास्तु षटि०	...	४८	द०		
तदगुणेन गु०	...	३६	दक्षिणाभिमुखी०	...	१६
तदघटभिग०	...	२६	दक्षिणोत्तरग०	...	२७
तदाहुर्गस्त्वे०	...	७६	दक्षिणोत्तरदि०	...	७१
तद्विन्दुवय०	...	४१	दिग्बेदसागरा० ...	...	५६
तद्विश्लेषो हतः०	...	७२	दिनादिर्लभ्य० ...	...	७१
तद्विहीनफलो०	...	५७	दिनार्थे ग्रह०	...	६०
तन्मन्दमौर्वी०	...	५९	द्वक्षेपक्षेपयो० ...	...	५९
तन्मध्यधेदि०	...	३३	दिनमध्यच्छाया०	...	८८
तमाहिकानु०	...	७६	दृश्यचन्द्र इति०	...	९९
तपोभिरासं०	...	४	दृश्यतेऽपलनि०	...	६९
तस्मिन्मन्दफल०	...	४७	दृष्टियुक्तकला०	...	१८
ताहितो योजनः०	...	६६	द्वार्तिंशत्पञ्च० ...	...	८०
तातातयोस्तु० ...	...	५९	द्विकनिधने शर०	...	११
तिग्मांशुकेन्द्र० ...	...	४६	द्वियमध्ये ग्रह० ...	...	११
तिथिपणाशासि०	...	२	द्वयद्रयः खाङ्गः०	...	८५
तिथिवचन्दती०	...	५८	ध०		
तिथ्यर्धहार० ...	...	४५	धन्वन्यशाः श०	...	१५
तेन क्षणां छायां०	...	३३	न०		
तेनाहोरात्र० ...	...	१६	नत्या संयुक्त० ...	...	६३
तेनैव सर्वेण० ...	...	३२	नभसः पश्चिमे०	...	६३
तेभ्योऽधिकाहान्०	...	७	नवाद्रिरूपाम्ब्रि०	...	०
तेष्वहर्मान० ...	...	७६	नवांशाः पश्च०	...	५४
तयोदशाधनात्०	...	४	नाडीभिरभ्युप०	...	१०
तयोदशहता० ...	...	४४	नाड्योऽन्तरात्म०	...	७७
तिथ्यपा सित०	...	७०	नानायने व्यती०	...	४६
			नित्यं वा शशिनं	...	२३

श्लो०	पृ०	श्लो०	पृ०
निवन्धः कर्म०	८४	प्राणा दिवस०	३७
निशाकरं वा०	३	प्राणैश्चरैर्यु०	२८
नीता रवेर्वल०	१४	प्रोक्तमेतद्व०	६८
नीता रवेर्वल० ...	८९		
भूच्छायाकृति०	२३	वा०	
न्यस्ताविन्दुत्रय०	८६	वाहुकोटी क०	४०
		वाहुकोट्योः० ...	८६
प०		वाहुज्योदय० ...	५५
पश्चान्तात्परतः०	७४	वास्यमण्डल० ...	६९
पश्चसप्तनव० ...	१८	विन्दुतः केन्द्र०	६९
पश्चसप्तनव० ...	१०	विन्दुत्रयस्य० ...	३५
पश्चाधिका० ...	८८	विन्दुभिस्त्रिभि०	२९
पश्चाष्टरन्ध० ...	५३	बुधभूग्वोः पु० ...	५०
पश्चाहतो रवे० ...	६७	बुधास्फूजित्र०	८९
परिनिष्ठित० ...	८७		
षातभाग० ...	७९	भ०	
षादाङ्गुलक०	८०	मवन्ति लब्धाः०	४
पूर्वकाले न ते ...	७५	भागहारः श० ...	६६
पूर्वतः कर्णसू०	७४	भागाः खनिष्ठ०	९
पूर्वरेत्वावेध० ...	३२	मानुचन्द्रविष्व० ...	७१
पूर्वलभ्यं सचक्रा०	२९	मानोभुजाम० ...	३१
पूर्वतंकलिते० ...	३३	भाज्योऽधिको०	१४
पूर्वापरे तत० ...	६२	भाज्यं न्यसेत्०	१२
पूर्वाह्ने तूर्ध० ...	५४	भास्करस्य वि०	८३
प्रक्षिप्यावनते०	६५	भास्कराप्रगु०	७१
प्रतिमण्डलक० ...	४८	भास्करेण प०	९९
		भास्करे मिथुन०	"

भुजाकोटिफले०	...	४१	युगाधिमासैः०	...	३
भूदिनेष्टगणा०	...	१२	युगकर्मासास०	...	२
भूभूष्मामहता०	...	१०	योगभागक०	...	३८
भूव्यासगुणिते०	...	६७	योगविश्लेष०	...	८५
भूगोर्वस्त्रिष्ट०	...	८२	योगेषु तेषां०	...	१७
भौमशुक्रगुरु०	...	१८	यो वा स्यादवि०	...	३३
भौमशुक्रगुरु०	...	९०	र०		
	म०		रम्यानुरक्त०	...	८१
मध्वदगुरु०	...	८१	रविकक्ष्याम०	...	२८
मरुयादिरहितं०	...	८३	रविचन्द्रान्तर०	...	७४
मधुसीतादि०	...	८	रविजदिवस०	...	८
मण्डलादि०	...	९०	रविवर्षगणे०	...	८७
मध्यकान्तिवि०	...	५६	रविसंहतम०	...	,
मध्यल्ययोर०	...	५८	राशयः काल०	...	५४
मध्यातिथ्यन्त०	...	५४	राशित्रयं पञ्च०	...	८९
मध्यबिन्दुस्त०	...	६३	राशिभागस०	...	,
मध्ये बिन्दुशि०	...	६४	रात्र्यंशकात्त०	...	,
मध्यं रवेर्मृ०	...	१३	रुद्रैः सहस्र०	...	६
मध्यलग्नस०	...	७७	रूपमेकम०	...	१३
मन्दान्त्यजीवा०	...	५१	रोहिणीशकट०	...	३८
मन्दोच्चकर्ण०	...	७९	ल०		
मन्दोच्चसिद्ध०	...	४९	लग्नाद्या दिक्०	...	६२
मन्दवृत्तानि०	...	८५	लङ्घनातः खर०	...	१८
मन्दशीघ्रोच्च०	...	८२	लिप्तीकृतो ग्र०	...	४५
मन्दशीघ्रोच्चयोः०	...	८५	लिप्तीकृत्य हरेत०	...	३९
मासाधिमास०	...	८	व०		
	य०		वर्षेषु रन्ध्रहत०	...	८
वत्र ग्राहक०	...	६५	वस्त्रान्द्रियगुण०	...	८४

श्लो०	पृ०	श्लो०	पृ०
विक्षेपः शशिनः०	६८	शङ्कग्रदादशा०	३५
विक्षेपांशाः क्रमे०	३८	शङ्कोस्वत्त्वम्०	३४
विक्षेपांशैस्तयोः०	”	शतमष्टोत्रर०	८१
विक्षेपस्तस्य०	६७	शतेन सार्ध०	३८
विक्षेपस्य पदात्०	६९	शर्वर्यां शङ्कु०	२९
विख्याता वनन०	१९	शशाङ्कमासे०	२
विद्धि तेन विषु०	३६	शशिरुतशशि०	२४
विधिर्ग्रहणम०	६४	शशिवत्सर०	८६
विना द्विराशेः०	३	शिलामुखार्थि०	८२
विवृधानां च०	८५	शीघ्रमन्दोच्च०	८६
विमर्दार्धकला०	६५	शीघ्रस्थावाप्त०	४८
विलग्नकान्ति०	५५	शीघ्रोच्चभक्तेः०	५१
विलिप्ताभि०	९०	शीघ्रोच्चास्त्रिय०	५०
विंशतिः स्वर०	८२	शीघ्रोच्चात्स्फुट०	”
विष्कम्भार्धेन०	६९	शीघ्रं केन्द्रफला०	४७
विष्कम्भार्धेन०	८०	शृङ्गोन्नतिमती०	७२
विष्कम्भार्धहता०	४१	शेषं त्रिंशत्सम०	३०
विष्कम्भार्धहतौ०	५३	शेषं विवस्वता०	४५
वेदाभिराम०	८४	ष०	
व्यत्ययो दक्षिणे०	४४	षइराशियुक्त०	७५
व्याख्याने भास्क०	०	षएषबाष्टरस०	६९
व्यासखण्डगुणि०	२३	षष्ठिशतष्पय०	८
व्यासखण्डनिच०	२७	षष्ठ्याऽहस्यान्त०	५९
व्यासवर्गनिच०	६९	स०	
व्यासार्थार्थार्थि०	--	० ८ ८	

सप्तया दिवस०	...	९	सूर्याध्याम्योत्तरे०	...	७२
सप्तविंशत्त्वा०	...	८९	सूर्यचन्द्रमसौ०	...	९०
सप्तविंशत्तुदक०	...	३८	सूर्यबाहुहता०	...	४५
सप्तलिपेन्दु०	...	५६	सूर्येन्द्रयोगे०	...	४६
सप्तलिप्तौ त०	...	७३	सूर्येन्द्रोरकृत०	...	२०
सप्तासु मासीक०	...	४	सैंहिकेयविही०	...	५५
स शीघ्रोच्चात्०	...	४९	स्पष्टार्थनिक०	...	९९
सागरं षडिषु०	...	८१	ह०		
साधार्शकोऽक्षा०	...	८८	हत्वाऽधिमात्सौ०	...	४
सुक्लक्षणवैण०	...	६५	...हविन्दुद्वयं वि०	...	३३
सूर्यागतसप्त०	...	३०	हरिण भाज्यो०	...	१२
सूर्यचन्द्रमसौ०	...	५४	सप्तनाद्यतन०	...	४३

सप्तये श्लोकाध्यचरणानामनुक्रमणिका ।

महाभास्करीयतद्वयास्यागतपारिभाषिकविषयशब्दानामकारा-
दिवणांनुकमेण पृष्ठाङ्कसाहिता सची.

शब्दाः	पृ०	शब्दाः	पृ०
अक्षानयनम्	२७	उ०	
अधिमाताः	३४	उदग्वलनम्	६१
अन्त्यफलम्	४३	उदयलभ्यम्	३०
अपक्षमक्षितज्याभ्यामक्षानयनम्	३५	ए०	
अयनवलनम्	६१	एष्यकालः	६५
अर्काया	३६	ओ०	
अर्कायानयनं समप्राङ्गलशङ्का-		ओजपदम्	३९
नयनं च	३१	औदियिकविधिः	७४
अर्केन्द्रोरवनतिलिप्तानयनम्	५८	अंशाः	५
अर्केन्द्रोः समालिप्तकिरणम्	५२	क०	
अर्धराशिकम्	८४	कर्कटकम्	२२,६२
अवमशेषम्	५	कर्णानयनम्	५०
अवमाः	६	कर्मान्तरं चन्द्रादित्ययोः	३
असवः	३०	कलाः	"
अस्तलभ्यम्	,"	कालमध्यलम्बकानयनम्	२८
आकाशकक्षा	५	कुट्टाकारकर्म	१२
आक्षकर्म	६९	कुञ्जमध्यमानयनम्	११
आक्षवलनम्	६१	कुचादीनां स्फुटविधिः	४६
आयनं कर्म	६९	कोणसूत्रम्	४४
इ०		भित्तिश्या	२४
इष्टप्रहकालाः	३	ग०	

शब्दाः		पृ०	शब्दाः		पृ०
अहणस्य सदसन्दावः	...	५९	त०		
अहाणां विशेषः	...	७८	तिथ्यवगमनम्	...	८६
चक्रार्धव्यतीपातस्य लक्षणम्	...	४६	तिथ्यानयनम्	...	४५
चरदलज्या	...	२४	त्रिकोणम्	...	३४
चरदलपाणानयनम्	...	४४	द०		
चरदलभोगस्य फलम्	...	„	इक्षिणवलनम्	...	६१
चरसंस्कारः	...	„	दर्शनसंस्कारद्वयम्	...	६८
चिरानयने कर्मान्तरम्	...	२४	दिनाधिपत्यवगमनम्	...	८
चन्द्रतुङ्गानयनम्	...	१०	दिग्विभागः	...	६१
चन्द्रपातानयनम्	...	९	दिग्विधिः	...	„
चन्द्रमध्यमानयनम्	...	„	दिनम्	...	८
चन्द्रशङ्कानयने गतगन्तव्यप्राणा एव साध्याः	...	७३	द्वक्षेपशब्देनावनतिः	...	५९
चन्द्रस्यापमाद्यानयनम्	...	५६, ७०	द्वक्षेपज्या	...	५६
चन्द्रस्य मध्यमज्यानयनम्	...	५५	द्वक्षर्मद्वययुतश्चन्द्रो दृश्यः	...	७०
चन्द्रस्य मध्यमलम्भे साम्यानयनम्	...	७६	द्वग्ज्या	...	५६
चन्द्रस्य विधिः	...	४२	द्वश्यकालः	...	७५
चन्द्रस्य विशेषः	...	५६	देशान्तरकालः	...	१०
चन्द्रस्य सितमानाद्यानयनम्	...	७०	देशान्तरम्	...	३९
चन्द्रस्य स्फुटकर्म	...	४५	देशान्तरविधिः	...	१८
चन्द्रस्य स्फुटयोजनकर्णः	...	६७	द्युगणानयनम्	...	९
चन्द्रस्योदयकालः	...	७४	ध०		
चन्द्रस्योदयज्या	...	५५	ध्रुवका	...	८
चन्द्रोच्चपातयोर्ध्वोऽहर्गणे रूप-			न०		
भेपश्च	...	११	नक्षत्राणां विक्षेपभागाः	...	३८
छ०			नतिज्या	...	३६
छाया	...	३१	नत्यन्तरानयनम्	...	५८
छायाभ्रष्टपश्चलेखनम्	...	३५	निमीलनोन्मीलनकालः	...	६५
			प०		

शब्दाः		पृ०	शब्दाः		पृ०
पारमार्थिकी	...	५९	मध्यवलनम्	...	६१
प्रतिमण्डलस्फुटम्	...	४३	मन्दकर्णः	...	५०
ब०			पृथ्याह्नछायाक्षाभ्यामादित्यानयनम्	२५	
बाहुफलं कोटिफलम्	...	४०	पृथ्याह्नशङ्कुः	...	"
बासवृत्तान्तम्	...	६३	महाच्छाया	...	३३
बिम्बकलग्नानयनम्	...	५३	मोक्षलम्बनम्	...	६०
बिम्बवलनादिलिप्तानामङ्गुलमानम्	६३		मोक्षवलनम्	...	६१
बिम्बव्यासकणार्दीनां विनिश्चि-			य०		
तं स्वरूपम्	...	५३	यन्त्रं शङ्कुः	...	३४
बिम्बलिप्तानां स्फुटीकरणम्	...	८०	युगभग्णाः	...	८१
बुधशीघ्रोच्चानयनम्	...	१०	युग्मपदम्	...	३९
भ०			र०		
भग्णशेषः	...	१३	रविजदिवसः	...	८
भग्णादिफलम्	...	३	रविमध्यमः	...	९
भुजफलम्	...	८३	रवीन्द्रोर्मध्ययोजनकर्णः	...	५३
भुजविवरसंस्कारः	...	४४	रवेरुदयज्यानयनम्	...	५५
भूछायथा दैर्घ्यानयनम्	...	६६	राशिः	...	६
भूपरिधियोजनानि	...	१९	ल०		
म०			लग्नरविभ्यां द्युगतकालानयनम्	३१	
मरुया	...	४९	लङ्कोदयप्रमाणानयनम्	...	२६
मरुयादिकर्म	...	८३	लम्बकः	...	२८
मर्स्य	...	२२	लम्बनलिप्तानयनम्	...	५७
मध्यज्या	...	२८	लेखनपकारः	...	६३
मध्यमानयनम्	...	५	व०		
मध्यन्तरम्	...				

८१	८२		८३	८४
विषुवच्छाया	...	३५	संपर्कार्थ्यं वृत्तम्	...
विष्कम्भार्धस्याऽनयनम्	...	२३	सममण्डलशङ्कुः	...
वेलाकुटटाकारः	...	१६	सूर्येन्दोर्भिर्म्बकलानयनम्	...
बंशशलाका	...	३४	स्पर्शमोक्षकालयोर्लभनानयनम्	५९
ध्यतीपातः	...	४६	स्पर्शलभनम्	...
श०			स्पर्शस्थित्यर्थम्	...
शङ्कुलक्षणम्	...	२२	स्थित्यर्थकालानयनम्	...
शङ्कुस्थापनप्रकारः	...	„	सममण्डलप्रवेशकालमध्याहनका-	
शङ्कग्रानयनम्	...	३५	लयोरन्तरालकालानयनम्	...
शङ्कवानयनम्	...	२७	स्पर्शबलनम्	...
शलाका	...	२२	स्फुटकर्मप्रकारः	...
शशिनो विक्षेपानयनम्	...	५८	स्फुटभुक्त्यानयनम्	...४९,५१
शीघ्रः	...	४९	स्फुटभोगः	...
शीघ्रकर्णः	...	५०	स्फुटमध्यमसंज्ञम्	...
शीघ्रोच्चम्	...	„	स्फुटरविः	...
शूङ्गोन्नतिकल्पना	...	७७	स्फुटवलनानयनम्	...
शूङ्गोन्नतिपरिलेखनाय शङ्कवा-			स्फुटार्कान्मध्यमार्कानयनम्	...
द्यानयनम्	...	७१	स्फुटावनत्यानयनम्	...
परिलेखनप्रकारश्च	...	७२	स्वदेशमूवृत्तयोजनानि	...
शुक्रशीघ्रोच्चानयनम्	...	१०	स्वदेशोदयाः	...
स०		७	स्वाहोरात्रार्धज्वा	...
संस्कारः	...	...		

समाप्तेयं पारिभाषिकविषयशब्दसूची.